

Nr 3–4 1998

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 1998 Årg. 19

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund

Biträdande redaktörer: Sigurd Nygren, Gun Boberg och Daniel Brömster

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Dan Bäcklund, Tuuli Forsgren och Mats Rolén

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund
Stationsgatan 3
913 31 HOLMSUND

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 1997 150 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 500 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbild: Archangelsk vid mitten av 1600-talet. Från Piscators "Tabula Russiae" 1651. Ur: Carl von Roland, *Minnen från fångenskapen i Ryssland och Carl XII:s krig*, Rediviva 1986.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna i Kungälv AB, 1999
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1999

CARL-HENRIK BERG

Svenskhärjningar längs Vitahavskusten och på Kola 1589–1701

I fjärde och sista bandet av Norrländsk uppslagsbok (Umeå 1996) finns som uppslagsord *Rysshärjningar*. Texten inleds på följande sätt:

Rysshärjningar, våldshandlingar begångna av ryska trupper i samband med krigiska förvecklingar mellan Sverige och Ryssland (under medeltiden Novgorod). Redan på medeltiden torde rysshärjningar ha förekommit. Freden i Nöteborg 1323 hade bl.a. till syfte att skapa fred mellan de båda länderna. Under 1490-talet förekom nya stridigheter mellan Sverige och Ryssland, varvid bl.a. nedre Tornedalen härjades av ryssarna och ärkebiskop Jakob Ulvssons laxfiske led svår skada.

Artikeln, som är skriven av Kjell Lundholm, redovisar sedan de viktigare årtalen för rysshärjningarna: Umeå 1714, kustlandet mellan Torneå och Skellefteå 1716, umetrakten 1720 och sommaren 1721 hela norrlandskusten från Hamrånge i söder till Piteå i norr: "Bl.a. drabbades Selånger i Medelpad, och ett antal gårdar sattes i brand. Den 14 juni förstördes Piteå" ... "År 1809 var nästa samlade period för ryska härjningar".

De flesta som bor längs norrlandskusten har säkert hört talas om någon av dessa härjningar, som ägde rum mellan 1714 och

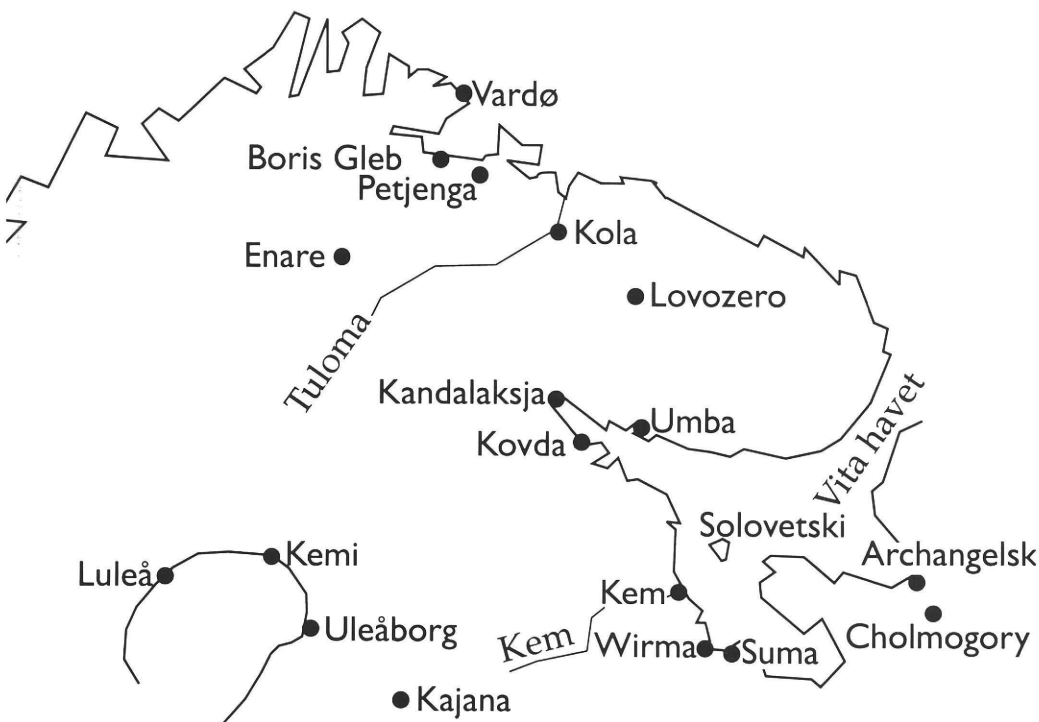
1809. Färre är däremot de som hört talas om de kungligt sanktionerade svenska härjningar på rysk mark varom här skall berättas. Jag låter i stor utsträckning mina källor tala för sig själva, så att var och en kan jämföra hur svenska, norska resp. ryska texter förhåller sig till svenska militära operationer på Kolahalvön och längs Vita havets kust.

Jag kommer inte att orda så mycket om den svenska ishavspolitiken under Vasaätten åren 1556–1611, utan hänvisar för den historiska bakgrunden till uppsatserna i källförteckningen. Perioden efter 1611 och fram till sekelskiftet 1700 går jag inte in på alls, eftersom det från denna tid inte finns några svensk härjningar i det aktuella området redovisade i de källor jag studerat. Avslutningsvis beskriver jag översiktligt "sviterna" av 1701 års svenska sjöexpedition till Archangelsk.

Artur Attman (1944, s.416) skriver att Johan III som ett led i sin strävan att kontrollera kommunikationslederna till den ryska marknaden 1577 planerade en expedition från Finska viken till Cholmogory och S:t Nicolas (Nikolaj-klostret) vid nuvarande Archangelsk. Ståthållarna i Finland skulle samma vinter skicka sitt folk till Nikolaj-klostret "och härja landet däromkring". Planerna sattes dock aldrig i verket.

"Ryssarna sökte från Kolahalvön göra härjningståg in i Öster- och Västerbotten", fortsätter Attman. Utgångspunkten för dessa tåg var Kandalaksja på Kolahalvöns södra kust. Attman beskriver inte närmare vad av detta som verkligen skedde, och inte heller vad som blev av den expedition som Johan III den 13 november 1579 beordrade Hans Garp att leda genom Lappmarken över till Ryssland. "Om tsaren uppfört några blockhus eller träslopp, skulle Garp söka intaga och befästa dem, och på samma sätt skulle han göra med de kloster han kunde intaga, på det att denna landsända måtte 'hållas Sverige tillgodo'. I annat fall skulle han härja landet. Det primära intresset var sålunda erövring av Kolahalvön och angränsande områden." (Ibid.)

Attman citerar vidare (s. 419) ur ett brev från Johan III efter

Karta 1. Orienteringskarta.

erövringen av Narva 1581, daterat 28 augusti 1582 och ställt till Pontus de la Gardie (med anledning av den livaktiga ryska handeln med holländare och engelsmän): "Därför vore gott, att I med våre gode män, som hos eder äro stadda, betänka, huru de hamnar, både S:t Nicolas och flera, vilka vi förnimma vara belägna uti Novgorods län och furstendöme, måtte bliva nu i höst eller framdeles i vinter, eftersom lägenheterna sig begiva, oss till godo intagna och deras förehavande sedan förhindrat". Johan III:s ståndpunkt var att allt land mellan Ladoga och Ishavet bort till S:t Nicolas rätteligen skulle tillhöra Sverige, och att all handel med ryssarna skulle ske via Östersjön. Detta att ishavshandeln skulle stoppas var något som kom att känneteckna den svenska politiken för lång tid framåt. Grundandet av Archangelsk år

1584 sågs naturligtvis inte med blida ögon från svensk sida.

Den ryske historikern Ivan Usjakov (1993) ger följande beskrivning av vad som ska ha timat år 1589 (översättning ur hans bok "Lovozero" från 1988):

Sverige intog en än mer aggressiv hållning [än danskarna]. År 1589 utplånade svenska styrkor hela ortsbefolkningen i byn Kandalaksja (450 människor), plundrade och brände deras hus, och plundrade sedan byarna Kovda, Knjazjaja, Porja Guba och delar av Umba. På hösten samma år bemäktigade svenskarna sig klostret i Petjenga och dödade där 116 munkar, tjänare och arbetare. De dödade också 37 samer – även kvinnor och barn – och efter det begav de sig iväg djupare in i ryska Lappland. Den 23 december 1589 kom svenskarna till byn Kola. Ortsbefolkningen satte själv eld på sina gårdar och sökte skydd inom fästningens väggar. De uthärdade en belägring, avvärjde några stormningsförsök och lyckades till slut utföra ett våghalsigt utfall och krossa fienden. Sommaren 1591 företog 1200 svenskar ett nytt fälttåg till Kola. Under stormningen lyckades de antända två torn och ta sig in i fästningen, men kolaborerna slog med hjälp av förstärkning utifrån tillbaka anfallet, med stora förluster för fienden (215 döda och sårade). Under reträtten plundrade inkräktarna Notozero-samernas bosättning vid Tuloma-floden. Lovozero-samer och de andra folken i Östlappland drabbades aldrig av svenskarnas härjningar, tack vare kolaborernas hjältemodiga insatser.

Kerstin Eidlitz Kouljok (1991, s. 92) kompletterar Usjakovs redovisning med uppgifter ur dennes bok från 1972 om Kola-halvön. Från 1589 års påstådda härjningar tycks inga säkra uppgifter föreligga utöver de uppgifter från ryska kyrkokrönikor som Usjakov refererar till.

Bild 1. Archangelsk vid mitten av 1600-talet. Från Piscators "Tabula Russiae" 1651. Ur: Carl von Roland, *Minnen från fångenskapen i Ryssland och Carl XII:s krig*, Rediviva 1986.

Dådet i Kandalaksja skall ha utspelats den 23 maj 1589, och de få som lyckades undfly svenskarna drunknade. Usjakov beskriver detta som den värsta händelsen i Kolahalvöns historia före revolutionen. Kovdas förstörelse skall ha skett den 7 september samma år. Antalet svenskar uppgick till 700. Petjenga-klostret skall ha hemsökts den 30 november 1589. 1591 års försök att inta Kola skall ha ägt rum den 13 augusti, med Hans Larsson som härförare över 1200 soldater. Antalet kolabor var då 1700 – vilket tyder på att orten var ganska betydande.

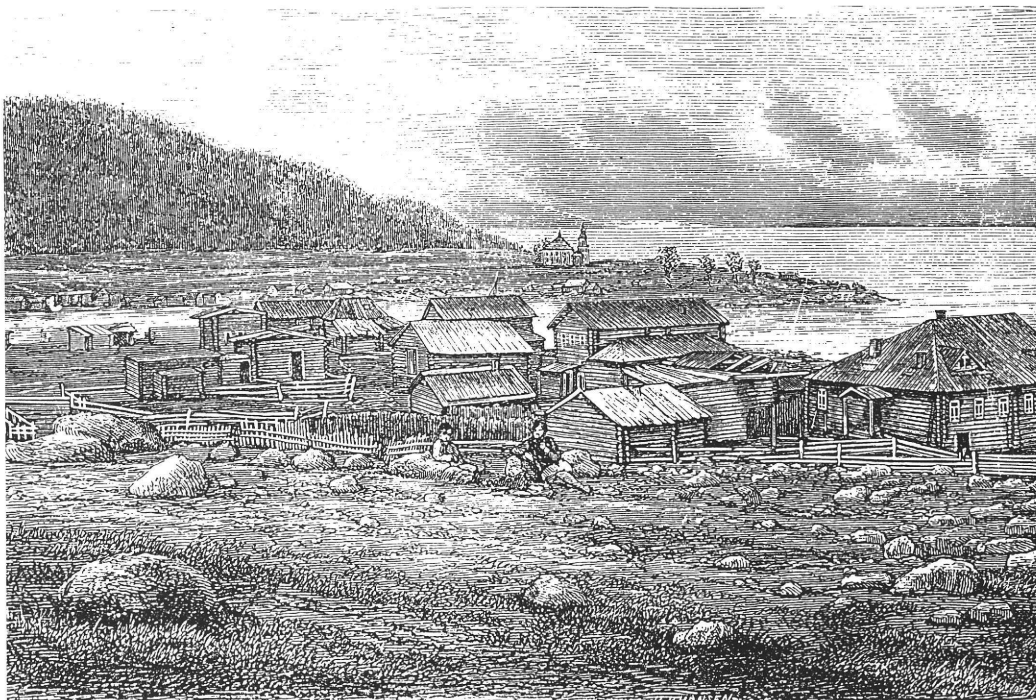
Eidlitz Kouljok fortsätter: "Ryssarna vann [i Kola] och svenskarna drog sig undan till en ö i Tulomaälven. De stannade där i tre dagar och drog sedan vidare. Ön kallas fortfarande Svenskön. Svenskarnas tåg mot Karelkusten 1591 nämner Usjakov bara i förbigående: en svensk trupp under ledning av Hans Larsson krossades vid Sumskoj posad på Pomorkusten."

1589 års händelser

En norsk källa är boken *Klosteret i Petsjenga* av J. A. Friis (Kristiania 1884, i nyutgåva 1994). Friis refererar till ett brev daterat Vardø 7 augusti 1590, förvarat i norska Riksarkivet. Så här skildras svenskarnas första raid 1589:

”De kom med båter nedover elva Kovda”, heter det, ”sju hundra mann sterke herjet og brente de karelske byene Kovda, Umba, Keret og andre steder som lå ved havet. Så dro de videre sørover i den Kemske volost og plyndret alle husene der. Derfra

Bild 2. Byn Kandalaksja. Ur: Edward Rae, *White sea peninsula. A journey in Russian Lapland and Karelia*, London 1881.

bega de seg tilbake opover elva Kem.” (Friis 1994, s. 84.)

Friis skriver i samband med detta bl.a. att vapenstilleståndet 1585–1590 mellan Sverige och Ryssland avbröts av mindre fejder mellan folk längs Vitahavskusten och folk i Finland. I början av 1589 skall ett infall ha gjorts österifrån in i Finland. Efter svenskarnas aktioner i mitten av 1589 skall en rysk trupp på 1300 man ha gjort ett nytt infall i Finland, ”og plyndret flere byer på finsk grunn” (ibid.).

Detta är – enligt Friis – bakgrunden till det dåd som skedde i Petjenga i slutet av 1589. Petjenga var visserligen ett kloster, men det var främst klostren som representerade rysk makt häruppe vid denna tid.

Det ”streiftog” som ”henimot jultider” drog ut från Finland efter höstens ryska infall utgick troligen från Kajana, tror Friis, och i trakten av Enare skall de ha slagit ihjäl en ”Tykum Thudesen, som ga skatt til Danmark, Sverige og Russland” (ibid.). Vid Boris och Glebs kapell nära nuvarande Kirkenes slog de ihjäl fyra män, tre pojkar och en kvinna. Kapellet lämnades dock ifred. De fortsatte sedan – såsom framgått ovan – till Kola där befolkningen lyckades stå emot anfalllet. Av de 700 svenskarna (även finnar räknades då som svenskar) skall ca 60 ha dödats.

Enewald (1920, s. 62) refererar det nämnda Vardø-brevet: ”I Orafjord, Pasvik och Enare hade 16 män och 12 kvinnor dödats.”

Efter dessa omfattande hostiliteter var det kanske inte förvånande att Ryssland år 1590 bröt vapenstilleståndet. Johan III gav samma år instruktioner för militära operationer i norr, men det dröjde till 1591 innan något anfall blev av. Kungens instruktion till Peder Bagge daterad den 18 juli 1590 inleds med följande ord: ”Först skall Peer Bagge tage alt vårt krigsfolck som medh honom äre beskedde, sampt de meste bönder i Öster och Westerbotnen, vthi sin andtwardning och befallningh, och begifve sigh medh them ifrå Österbotnen den wägh om Vlaträsk in i Rydmland, moth hwijte hafwedh, Görendes Fienden den meste skade och afbräak mögeligit är, medh rooff och brandh. Dhen staden

Suma skal han beflijte sigh sköfle och intage, kan dett icke elliest skee, skal han kommen vthi brandh" (Johan III 1857, s. 93). "[M]en ther Krigsfolcket och Bönderne icke wele blifwe ther vdöfwer Winteren, thå skal han vpbränne så väl stadhen som Slotthet och göre landet ther omkring allt koltt efter sigh" ... "Och på thenn reese afbrände och föröde Auniszma hele Land och Lähn" (a.a., s. 94).

Den 23 juni 1591 utfärdade Johan III en ny instruktion för Peder Bagge och dennes son Sven Pedersson om nya fälttåg till norra Ryssland (Attman 1944, s. 424). Instruktionen för fälttåget sjövägen gick ut på att man skulle försöka inta Kola och där bygga en svensk bastion. Om detta ej lyckades skulle man bränna vad man kunde och fortsätta härjningståget till Kandalaksja, där man skulle beslagta båtar och segla över Vita Havet och upp i "Blå älven" (dvs. Dvina, förmodar Attman).

Av flottoperationen blev dock inget av. "Däremot gjorde Hans Larsson ett anfall mot Kola men led nederlag och måste vända hem" (a.a., s. 425; jfr Usjakov och Eidlitz Kouljok ovan). Enligt en källa (Burman 1910, s. 307) färdades denna expedition till Ryssland längs Kemijoki. Reträtten från Kola gick troligen samma väg, till en början längs floden Tuloma.

Berättelse av Sven Pedersson om krigståget till Vita havet 1591

Planerna på en operation över land till Vita havet sattes i verket i september 1591. Följande utdrag om detta fälttågs föga ärofulla förlopp "i the trefåldighetz namn" är hämtade ur fältherrens (?) egen rapport (Pedersson 1857). Först inledningen (s. 103):

Först Begåfue wij oss till Enn Stad Benembdt Store Suma Liggiendes 20 milar in vti huita hafuet. Dijth kommo wij den 22 Septembris den Brende wij af i Grund, och droge så

samma dag till Enn Annan stad Liggiendes 2 milor ifrån Suma hit åth Benembdt Wirma. Den brende wij och så i grund, Ifrån Wirma och till den 3[:e] staden Liggiendes 6 milor från Suma benembdt Quinna Nime. Den Brende wij och ned i Grund. Ifrån Quinna Nime och till Swik ähro 5 milar och den Brende wij och så i Grund. Ifrån Swick och till Chimen [=Kem] ähro 10 milar och then brende wij och så i grund, och thette schedde alt sammens vti Bortferden.

Från s. 104 kan följande förstörelse nämnas:

Förderfuades och allt hans [dvs. ryssens] Laxefiskerij vti hele huite hafuet, så Långt wij wore der inne, och thetta är den schada som fienden fick vti huite hafuedh, och vtur huite hafuedh komme wij till den staden Chimen [...] den 28 septembris, [...] Den brende wij samma dag af.

Större delen av berättelsen är en beskrivning av återvägen längs floden Kem från Vita havet till Uleåborg, tänkt att komma till nytta vid framtida krigståg. Om byarna Usmana, Paanajärvi, Jyskyjärvi, Kiimasjärvi, "ännu ett Kiimasjärvi" och Luujärvi (ortnamnen transkriberade till modern stil, med reservation för feltolkningar) läser man att dessa "wore så store att der Bodde på huar sidan om Elfuen till 15 eller 16 Bönder, Dem brende wij all i grund, förutan så mång Torp som man icke Räkna kunde" (s. 106). De här drabbade förefaller alltså ha varit finskspråkig befolkning på rysk mark. "Ryssarna hämnades genom att göra ett infall i Finland", skriver Attman (1944, s. 326).

Svenskhärjningar under hertig Karls tid

I ett större betänkande daterat 29 februari 1592 skriver hertig Karl att Kola borde intagas och Archangelsk förstöras (Attman 1944, s. 426). Attman skriver vidare att hertig Karl ville sända

Sven Persson att inta Kola och omvandla platsen till en svensk flottbas. Vidare skulle Persson tåga med en armé söderut till Kandalaksja, medan fartyg seglade runt Kolahalvön till S:t Nicolas.¹

Attman skriver vidare att "de samlade styrkorna skulle plundra och intaga S:t Nicolas 'samt ock alla andra städer, som där näst omkring ligga'" (ibid.). Attman konkluderar: "Av de stora planerna kom emellertid endast en detaljoperation till stånd. Sven Pedersson företog ett tåg mot Suma i stället för mot Kola men lyckades icke uträtta något nämnvärt" (s. 427). Man kan tillfoga att i Suma torde det hursomhelst inte ha funnits mycket att uträtta 1592, eftersom det såsom framgått "brändes av i grund" hösten innan. Att inta Kola tycks ha varit svenskarna övermäktigt. "Huvudorsaken uppgavs vara en allmän krigströtthet hos soldaterna" skriver Enewald (1920, s. 86). Möjligen var den nya attacken mot Suma ett försök från svensk sida att markera en östgräns för svenskt territorium. År 1595 slöts freden i Teusina. De svenska anspråken på ryskt territorium i norr fick tills vidare skrinläggas.

År 1609, under "den stora oredans tid" i Ryssland, nåddes Karl IX av rykten att man från rysk sida återigen ville göra fastare anspråk på ishavsområdet. I oktober 1609 författade han därför en instruktion till ståthållaren över Lappmarken Baltzar Bäck (Karl IX 1866a), där Bäck beordrades att med femhundra goda skidåkare stå beredd att på första vinterföret ge sig iväg, och Isak Behm med en sexhundra man stark trupp bege sig till Österbotten, för att sedan sammanträffa med Bäckes styrka i Kemi. Målet var Kola, som nu äntligen skulle erövras. Trupperna skulle "drage genesth nidh till Kolendzu och see till, att the kunne få thet in" (s. 48). Karl IX hävdade att Sveriges territorium skulle ha sin östgräns helst längst i öster på Kolahalvön, och om inte det gick åtminstone vid Kolahus ("Colensu hus").

Baltzar Bäck förhöll sig passiv. Den 14 februari 1610 skriver Karl IX (Karl IX 1866c): "förmimme wij, at hann ähnnu inthet

hafwer vår befallningh efterkommet eller något til saken giordt. Uthan skynder en hoop af almogen hijt till oss, som sigh öfwer samma togh besuäre skole och begäre at blifwe ther medh förskonede". Därför ges fullmakt till Simon Marcusson att i Österbotten "fordre Femhundrede man gode kahrar, både af Knechter, Hofmän, Fougde-kahrar, Birkarlar och andre, som han förnimmer tianlige ware, och begifwe sigh medh them fort medh the andre våre tianere och thet folk, som han medh sigh hafwer, ått Colensöö" (a.a., s. 66).

Karl IX:s missnöje med Isak Behm och Baltzar Bäck framgår med all tydlighet i ett brev avsänt till dessa från Nyköping i mars 1610 (Karl IX 1866d): "befale wij digh ähnnu at, huar du är på vägen hijt, du då begifwer digh tilbaker och fullkomner samma Reese ått Colentzu, efter din förre Instructions lydelse, eller du skall få Siutusend diefler och wij wele lathe springe digh öfwer En klinge" [...] "Och så framt du icke göret, vthan tager wider försummelse före, som här till skeedt är, då skall du fhå skam."

I början av år 1611 såg det ljusare ut för Karl IX:s planer i norr. I januari skrev han instruktioner till befälhavarna (Karl IX 1866e–f). "Doch skole de inthet, medan de wistas der i ryssland, ihieslå Rysserne eller någott bränne, der de framdrage, vthan elliest måge de tage frijtt ifrå dem allt ded de kunne öfuerkomme, men icke att bränne eller att slå ihjel dem, som för:tt är" (Karl IX 1866f, s. 133).

Kerstin Eidlitz Kouljok (1991, s. 92f.) skriver: "När Baltzar Bäck i februari 1611 förlorade ett försök att ta staden Kola och återvände hem, härjade svenskarna enligt Usjakov bl.a. i de samiska pogosterna Notozersk och Songelsk. Han skriver att många där togs till fånga och aldrig återvände hem." Karl IX skriver i april 1611 (Karl IX 1866g) ett svarsbrev till Bäck på dennes konstaterande att anfallet på Kola misslyckats (uppenbarligen som en följd av bristande artilleri och sviktande stridsmoral), där han uppmanar honom att försöka på nytt. I juni 1611 skriver kungen det sista brevet till Bäck i detta ärende (Karl IX

Noter

- 1 Attman tycks här vara osäker på vad som avsågs med "S:t Nicolas" – möjligen menade Karl Solovetskiklostret. S:t Nicolas var beläget vid Archangelsk.
- 2 Sveriges krig 1611–1632 (Stockholm 1936) redovisar på s. 349f. några närmare detaljer kring 1611 års expeditioner. Ytterligare detaljer finns i Övre Norrlands historia, 2, s. 177.

Käll- och litteraturförteckning

- Almquist, Helge 1907. Sverge och Ryssland 1595–1611. Uppsala.
- Andersson, Ingvar 1935. Erik XIV:s engelska underhandlingar. Lund.
- Attman, Artur 1944. Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595. Lund.
- Berg, Wilhelm 1889. Expeditionen till Arkhangelsk 1701, i: Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, 4, 1890 [häftena 15 och 16, 1889], s. 373–425.
- Burman, Olof 1910. Olof Burmans itinerarium för Torne och Kemi lappmarker 1598, i: Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne, 1, 1910, s. 299–308.
- Calonius, Ingmar 1929. Handelsvägarna från Vita havet till Bottniska viken, i: Budkavlen, 8(1929), s. 44–51.
- Eidlitz Kouljok, Kerstin 1991. Gräns mellan öst och väst i norr, i: författarens På jakt efter Norrbottens medeltid. Om Nordösteuropas historia och etnologi. Umeå, s. 88–94.
- Enewald, Nils 1920. Sverige och Finnmarken. Svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svensk-norska gränsläggningen 1751. Lund.
- Ericson, Lars 1997. Göteborgseskaderns expedition till Archangelsk, i: författarens Lasse i gatan. Lund 1997, s. 94–95.
- Friis, J.A. 1994. Klosteret i Petsjenga. Språklig bearbejdet av Hans Lindkjølen. Vinterbro. (Originalet utgivet i Kristiania 1884.)
- Hjärne, Harald 1932. Gustaf Vasa och nordostpassagen, i: författarens Samlade skrifter, 2, s. 216–227. Stockholm.
- Holm, N. F. 1948. Kampen om ryska ishavsvägen på Karl XII:s tid, i: Forum navale 9(1948), s. 15–29.
- Holmberg, Ernst 1918. Sjöexpeditionen mot Arkangel 1701. Lund.
- Johan III 1857. Kongl. Maj:ts instruktion för Peder Bagge såsom anförare för ett krigståg till Hvita Hafvet; Stockholm den 18 Juli 1590, i: Hand-

- lingar rörande Skandinaviens historia, del 38, Nya handlingar rörande Skandinaviens historia, 28, s. 92–95.
- Johnsen, Oscar Albert 1923. Finmarkens politiske historie. Kristiania.
- Karl IX 1866*a*. Instruction och vnderwisning der effter then Stormechtige högborna Furstes och Herres Her Carls med Gudz nåde Sweriges etc. Konungz willie och befalning är, att H. K. M:tz tienere Baltzar Bäck och Jsaach Behm sig rätte skole ythi de ärender, som them är befalet att beställe. Actum Stocholm den 3 Octobris Åhr etc. 1609, i: Samling af urkunder rörande Finlands historia, 3, Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid utg. av Johan E. Waaranen, 3, 1609–1611. Helsingfors, 1866, s. 47–49.
- Karl IX 1866*b*. Instruction och Vnderwisning der effter den Stormechtige Högborne Furste och Herre, Her Karl den Nijonde, Sweriges, Göthes, Wendes, Finners, Carelers etc. Konungz willie och befalning ähr, At H. K. M:tz tienere, Daniel Hiort, Tideman Skrou, Peder Swensson och Lasse Eskilsson sigh rätte skole. Actum Nyköping den 19 Decembris 1609. S. 60–66 i föregående källa.
- Karl IX 1866*c*. Fulmacht för Simon Marcusson at fordre op the Femhundrede man i Österbotn, som skole til Colensö. Af Nyköping then 14 Februarij Åhr etc. 1610. S. 66–67 i föregående källa.
- Karl IX 1866*d*. Till Jsaak Behm at han medh the andre skynder sigh fort till Colensö. Datum Nyköping 24 Martij 1610. S. 68–69 i föregående källa.
- Karl IX 1866*e*. Till Erich Hare belangende om thett optogett till Store Soma i Ryssland. Af Örebro den 25 Januarij åhr etc. 1611. S. 130–131 i föregående källa.
- Karl IX 1866*f*. Instruction och Vnderwijsning huad som den Stormechtig:te Högborne Furste och Herre, Herr Carl den Nijonde etc. etc. hafuer opålagtt sine trogne tienere, Edle Welbördige och manhaftige Anders Stuart och Knut Håkansson, vthj Ryssland att förrätte. Actum Örebro den 30 Januari 1611. S. 132–134 i föregående källa.
- Karl IX 1866*g*. Till Baltzar Bäck suar på hans skrifwelse om hans reesa han hade giordt åt Kolahus. Af Örebro then 27 Aprilis åhr etc. 1611. S. 150–151 i föregående källa.
- Karl IX 1866*h*. Swar på Baltzar Bekz skrifwelse. Datum lägret widh Ryssby den 9 Junij 1611. S. 152–153 i föregående källa.
- Lundholm, Kjell 1996. Rysshärjningar, i: Norrländsk uppslagsbok, 4. Umeå.
- Pedersson, Sven 1857. Berättelse om Sven Pederssons krigståg till Hvita Hafvet 1591; dat. Uleå den 19 Jan. 1592, i: Handlingar rörande Skandinaviens historia, del 38, Nya handlingar rörande Skandinaviens historia, 28, s. 103–109.

- Persson, Jacob 1858. Någen berättelse om Lappemarcken och Trinnäs; Schriffuen aff Jacob Persson, som tillførene wahr Fougte Schriffuer udi Norrbotten, 1581, i: Handlingar rörande Skandinaviens historia, del 39, Nya handlingar rörande Skandinaviens historia, 29, s. 100–103.
- Sveriges krig 1611–1632, 1, Danska och ryska kriget. Stockholm, 1936.
- Tingbrand, Per 1995. Sverige och den ryska ishavsrutten. Karlstad.
- [Usjakov, Ivan] 1993. Svenskar härjade vilt på Kolahalvön. 37 samer dödade, i: Samefolket nr 8 1993, s. 32–33. Översatt av Natalia Berg.
- Övre Norrlands historia, 1, Tiden till 1600. Umeå 1962.
- Övre Norrlands historia, 2, Tiden 1600–1721. Umeå 1965.

PETER LINDSTRÖM

Böndernas enhällighet – en historisk realitet?

En studie av prästval i Delsbo och Norrala-Trönö 1681–1795

Enligt gammal nordisk bondeåskådning kunde ett samfunds angelägenheter inte avgöras genom omröstning. Förutsättningen för ett beslut var enhällighet, och uppnåendet av denna underlättades av en stark känsla av solidaritet...¹

Majoritetsförtryck och ett kallt räknande med hemmantal eller personer för eller emot har icke legat för den svenska allmogen.²

Det finns en allmänt vedertagen föreställning inom svensk historieforskning som går ut på att den svenska allmogen i det längsta eftersträfvade enighet. Enligt denna föreställning fungerade allmännyttan, i motsats till egennyttan, som ledstjärna för bönderna i deras agerande inom ramarna för sockensjälvstyret – åtminstone fram till slutet av 1700-talet då ett visst mått av individualism börjar göra sig gällande.³ Vilken grund finns då för denna föreställning? Till viss del går den säkert att härleda ur ren bonderomantik. Men framför allt grundar sig föreställningen på analyser av böndernas agerande på sockenstämmorna.⁴

I den här artikeln undersöks allmogens agerande i ett annat

sammanhang än sockenstämmorna, närmare bestämt prästvalen. Vad säger agerandet i detta sammanhang om böndernas värderingsmönster? Är det möjligt att generalisera tidigare forskningsresultat till att gälla även detta område – dvs. uppträdde bönderna lika enligt i samband med prästvalen under 1600-talet och större delen av 1700-talet, som de gjorde på sockenstämmorna under samma period?

Presentationen av källstudien är uppdelad kronologiskt i två delar; före och efter Kungl. Maj:ts resolution på prästerskapets besvär 1731. Inledningsvis bör påpekas att olika regler gällde för prästtillsättningar i de konsistoriella, regala och patronella pastoraten under den period som här behandlas.⁵ Vilken pastoratstyp var då de respektive hälsingeförsamlingarna? Delsbo betraktades som regalt fram till och med 1716 och Norrala-Trönö under perioden 1705–1714. Båda pastoraten betraktades som konsistoriella under övrig tid.⁶ Mer exakt svar än så har inte gått att finna, så vi får anta att så verkligen var fallet.⁷

Prästtillsättningar före 1731

Prästerskapets privilegier från 1650 (och 1675) förutsatte att det skulle råda konsensus mellan församlingarna och kyrkan beträffande prästtillsättningarna i konsistoriella pastorat. Det samma förutsattes för de regala pastoraten, men då även med Kungl. Maj:t inräknad.⁸ Hur såg det ut i praxis? Rektorn J. Phragmenius från Gävle begärde 1681 att Uppsala domkapitel skulle rekommendera honom till den då lediga tjänsten i Delsbo. Hans begäran bifölls och brev skickades till Kungl. Maj:t, som kortfattat svarade, "Kongl. M.tt. hafwer nådigst bewilliat Mag. Phragmenius Dilsbo pastorat". Församlingens agerande? Den lyser med sin frånvaro i detta fall.⁹

1686 års kyrkolag kom att innebära stora förändringar, inte minst för de regala gällan – det karolinska enväldet manifesteras-

des och konungens oinskränkta makt beträffande prästtillsättningar i dessa gäll fastslogs. Biskopen, domkapitlet och församlingarna fick dock fortfarande komma med förslag.¹⁰ Denna rätt att lämna förslag utnyttjades även i praktiken, som när "samptl. så högre som lägre" församlingsbor i Delsbo föreslog den lokale adjunkten P. Ruth som efterträdare till komministern L. Wallenius, som plötsligt avlidit "wijd een förnähm måltijd" den 2 februari 1700. Ruth, som även föreslagits av Delsbos kyrkoherde, fick tjänsten.¹¹

Samme Ruth hade tydligen gjort sig populär under sin tid i Delsbo, för när kyrkoherdeposten blev ledig 1715 framförde församlingen sin "enhälliga och ödmuikaste begäran" att han skulle få njuta befordran. Önskemålet motiverades med att Ruth var infödd i församlingen och att han under de 27 år som han arbetat där visat prov på mycket goda ämbetsgåvor. Samtidigt framfördes önskemål om att få adjunkten på orten, Olaus Schalin, som ny kaplan.¹² Domkapitlet, som också fick lämna förslag, fastnade å sin sida – efter att ha övervägt alla sökandes meriter – till slut för att föreslå Kungl. Maj:t hovpredikanten vid kungliga hovet, Olaus Nauclerus. Nauclerus, som även fått goda vitsord av "högwälborne" Arvid Horn, fick tjänsten. Församlingen fick alltså inte sin 'enhälliga' begäran uppfylld.¹³

På samma sätt gick det med församlingarna i Norrala-Trönös önskemål vid tillsättandet av ny kyrkoherde 1707. Den 4 augusti 1706 framförde kyrkoherden och församlingarna ett enhälligt önskemål att kyrkoherdens son skulle få efterträda fadern, allra helst redan under faderns livstid. Men domkapitlet, som behandlade önskemålet, ansåg att sonen var för omeriterad för uppdraget och föreslog därför Kungl. Maj:t den formellt mer meriterade lektorn Isaac Kraft från Gävle som ny kyrkoherde. Kraft fick också tjänsten, sedan den gamle kyrkoherden i Delsbo avlidit 1707.¹⁴

Bestämmelserna i kyrkolagen innebar, som redan påpekats, att Kungl. Maj:t kunde välja att strunta i församlingens, domka-

pitlets eller biskopens förslag när det gällde fördelningar av prästtjänster i de regala gällan. Ett tydligt exempel på detta visade sig när ny kyrkoherde skulle utses i Delsbo 1702. Från ett läger i Krakow skickades Kungl. Maj:ts fullmakt för en viss J. Halenius, predikant vid Upplands infanteri, med den korta, kärnfulla ordern att till detta beslut "hafwer sig församlingen att effterrätta".¹⁵

Kungl. Maj:ts oinskränkta makt visade sig även tydligt när ny kyrkoherde skulle utses i Norrala-Trönö efter Isaac Krafts bortgång 1711. Församlingarna framförde då till domkapitlet sin enhälliga önskan att Krafts änka skulle konserveras med en skicklig och lärd man, utan att för den skull föreslå någon speciell präst. Domkapitlet beslöt vid ett möte juletid 1712 att föreslå Kungl. Maj:t pastorn vid hälsingeregementet, J. Phragmenius.¹⁶ Karl XII gav krigsprästen O. Holm tjänsten!

Nämnde Holm hann aldrig njuta av kyrkoherdebefattningen i Norrala-Trönö, utan avled i Turkiet. När församlingen fick höra talas om dödsfallet reagerade man snabbt och föreslog inte mindre än fyra prästmän till tjänsten. Huvudkandidaten var bataljonspredikanten vid hälsingeregementet, Erich Norelius – ett val som församlingen motiverar i följande ordalag: "efftersom hans sal. fader i långliga tyder warit vår trogna siälasörjare, och denna samme Erich Norelius äfwen uti des sahl. faders mångåhrige siukeliga tillstånd wähl förestådt och födt denne Christi jord, med Guds rena ord, och de wördiga Sacramenterne".¹⁷

Norelius var dock ett högst osäkert kort. Eftersom hans närstående inte hört ett ljud från honom under de senaste fem åren, "så äro hwarken wij eller de wisse om han är död eller lefwande". Därför plockades även några 'reserver' ut, som alla varit och visat upp sina ämbetsgåvor till församlingarnas belåtenhet. Skrивelsen, som undertecknades av länsmannen på orten och fyra bönder, avslutades med en förhoppning om att ärkebiskopen och domkapitlet skulle föreslå Kungl. Maj:t en av de av dem föreslagna prästmännen. Domkapitlet beslöt att de föreslagna

prästerna "skola allesammans til minnes antecknas, jämte them, som tilförene blifwit til thetta pastoratet anmälte".¹⁸ På förslaget som domkapitlet så småningom lämnade till Kungl. Maj:t blev församlingarna i Norrala-Trönö delvis bönhörda, ty två av de föreslagna hamnade på förslaget som "af församlingarne kallade". Karl XII struntade även denna gång i domkapitlets förslag och tillsatte tjänsten med herr P. Aurivillius.¹⁹

Så långt praxis utifrån bestämmelser i kyrkolagen rörande regala gäll. För konsistoriella gäll fastslog 1686 års kyrkolag att församlingen hade initiativrätt att välja en efterträdare om vakans uppstod. Församlingen hade dock inte fria händer, i fall där valet föll på en kandidat som inte var "dess värdigare" hade biskopen och domkapitlet befogenhet att utse präst. I praktiken innebar alltså biskopens och domkapitlets 'vetorätt' att konsensus mellan kyrkan och församling förutsattes.²⁰

Kyrkolagens paragraf om församlingarnas initiativrätt utnyttjades av församlingsborna i Norrala-Trönö när vakans uppstod på komministerposten 1688. Då framförde nämligen kyrkoherden L. Norelius med "samptl. allmogen" önskemål om adjunkten i Hogdal-Haverö, Lars Drake.²¹ Allmogen i pastoratet skrev också ett eget brev, direkt riktat till ärkebiskopen, i vilket berättas att en annan präst, M. Strandberg, varit och "begiärt ifrån församlingen kallelse". Allmogen hade inget emot Strandberg, som de bad ärkebiskopen hålla i "gunstigt minne", men kvarstod med sin begäran av Drake. De framhöll även att deras rätt att få kalla honom mycket riktigt fann stöd i kyrkolagen.²²

Ärkebiskopen svarade med att han gärna ville "bifalla församlingarne, som så enhälligt kallat hr. Lars Drake till sin capellan". Men, eftersom Strandberg ansågs vara mer meriterad än Drake borde han i första hand komma i åtanke. Allmogen uppmanades "med fogh förehålla" och enhälligt kalla Strandberg "hwilken är en mycket skickelig man och lärar them wara till stoor hugnad och upbyggelse".²³

Strandbergs egna redogörelser från mötet med församlingsborna nedtecknades i två brev. Det ena skickades till kamraten och kyrkoherden i Uppsala, J. Rönqvist, i vilket Strandberg uttryckte att församlingsborna varit nöjda med hans predikan och "så framt the intet få draken [Lars Drake] så willia the hälst hafua mig". Optimistisk till sinnes menade han vidare att "nu felar intet mer än at ärkebiskopen wille sielf förordna mig der til".²⁴ I det andra brevet, adresserat till ärkebiskopen, framkom att allmogen uttryckt att de var tvungna att stå fast vid sin kallelse av Drake – trots att de fattat tycke för Strandberg – "ty wi kunna ej hafwa 2 tungor i en mun".²⁵

Enligt egen utsago fick slutligen kyrkoherden Norelius i Norrala-Trönö allmogen att avstå "den tilförne flýtigt begärdte hr Lars Drake" och istället anta "och blifwande wijd bem.te. hr Strandberg, den Eders faderl. höghlof.t. gunsteligen hafuer tächts uthsee och hijt förordna". Kyrkoherdens skrivelse föredrogs vid ett sammanträde i domkapitlet, som beviljade Strandberg tjänsten.²⁶

Församlingarna i Norrala-Trönö tog också initiativ inför komministertillsättningen 1720, i och med att "församblingarna, tillika med theas kyrkioherde *enhälligt*" (min kursivering) begärde att få prästen J. Norelius på tjänsten.²⁷ Domkapitlet betraktade Norelius som välmeriterad prästman och beslöt därför att bevilja honom fullmakt, "hwartil han blifwit behörigen kallad". Då hjälpte det inte att kyrkoherden i Söderala, Halenius, i ett brev till domkapitlet tidigare låtit påskina att inte alla i församlingarna ville ha Norelius, det påståendet kunde aldrig ledas i bevis.²⁸

Delsbo betraktades som konsistoriellt efter 1716 och församlingen hade alltså rätt enligt kyrkolagen att kalla en präst efter den avlidne komministern Peder Ruth sommaren 1719. Det kan vara värt att närmare återge 'spelet' kring just den här prästtillsättningen, eftersom församlingen i Delsbo nu agerade mer aktivt än man gjort tidigare.

Den 19 juni skrev församlingen till domkapitlet och meddelade att Ruth avlidit och i hans ställe ville man ha "adjunctum här i församlingen, wördige och wällärde herr Olof Strandberg". Som motiv för kallelsen framfördes Strandbergs "stora flit uti gudstienstens förrättande, goda gåfwor som Gud gifwit honom til thet heliga ämbetets utförande, samt then berömmeliga nykterhet och skickelighet, som han förer ... uti ... lefwernet". Skrivelsen skrevs under av ett flertal bönder.²⁹ Även pastor J. Phragmenius i Segersta-Hanebo förespråkade honom och påpekade att Strandberg lovat konservera komministeränkan, tillika Phragmenius' syster. Domkapitlet beslöt att Strandberg kunde få inneha tjänsten under det s.k. 'nådåret', men yttrade sig inte närmare om framtiden.³⁰

Den 9 november samma år uppvaktade prästen E. Wallbeck domkapitlet med önskemål om tjänsten i Delsbo. Domkapitlet uppmanade honom "at försöka sin lycka" i Delsbo, dvs. att genom provpredikan beveka församlingsborna till att kalla honom. Kyrkoherden Justus i Hudiksvall ombads följa med som stöd.³¹ Vad som senare verkligen inträffade i samband med Wallbecks provpredikan tredje advent 1720 är oklart.

En bild gavs av församlingen i en skrivelse till domkapitlet den 2 januari 1721. De var visserligen tvungna att konstatera att Wallbeck var "en för sin höga ålder wäl förtient man", som predikade Guds ord "rent och klart". Men felfri, det var han inte! Han hade verkat "siuklig, dels af ålder, dels ock af andra bräckligheter och thesutan hördes knapt hans predikan öfwer halfwa kyrkan".³²

En annan bild gavs av 'förklädet' Justus: "ahlenast någre i församlingen är theremot, hwilka ej heller kunna hafwa något emot honom, utan hwad the förebära, at han ej så wäl ska höras, thet är aldeles utan grund &c." Domkapitlet svarade med att kräva av Justus en attest på att det bara var ett fåtal som var emot Wallbeck – om en sådan attest kunde visas, så skulle man "gärna göra för honom sit bästa".³³ Justus inkom dock aldrig med nå-

gon attest, varför ett rimligt antagande är att församlingen helt enkelt inte ville ha Wallbeck. Då hjälpte det inte att han på försommaren 1721 skrev till domkapitlet och beklagade "sit usla tilstånd" och bönade och bad om tjänsten i Delsbo. Svaret blev ändå nej.³⁴

Bataljonspredikanten Erich Isaeus hade även han av domkapitlet getts tillstånd att få provpredika i Delsbo, vilket skedde den 3 mars 1721 i sällskap av kyrkoherden från Norrbo, M. Rogstadius. Rogstadius höll efter provpredikan möte i sockenstugan med sockenmännen och fick då veta att församlingen "enhelligt swarade sig intet hafwa emot hr. Erich Isäus och hans ämbetes gåfwor, utan låta sig them wäl behaga: dock kunde the intet gå ifrån thet vota som the tilförende gifwit hr. Olof Strandberg, eller lämna någon ny vocation; icke desto mindre hemställte the thet högwördiga dom-capitlet så at göra ther med såsom thet godt finner [...]". Det slutgiltiga avgörandet lämnades alltså till domkapitlet.³⁵

Prästerskapets privilegier från 1723 innebar inte mer för konsistoriella gäll än att församlingarnas i kyrkolagen uttalade initiativrätt fråntogs dem. 1723 års privilegier skiljer sig av naturliga skäl från 1686 års mest gällande de regala gällan, där kortfattat uttryckt Kungl. Maj:t fråntogs sin oinskränkta makt. Men eftersom varken Delsbo eller Norralla-Trönö pastorat vid denna tidpunkt – eller senare – betraktades som regala, så kan vi lämna dessa förändringar därhän.³⁶

Initiativrätten försvann, men inte församlingarnas vilja att säga sitt vid prästtillsättningarna, vilket tydligt visade sig vid kyrkoherdetillsättningen i Norralla-Trönö år 1727. Domkapitlet ansåg att den välmeriterade kaplanen från Alfta, Insulin, var mest lämpad för tjänsten. Innan formell utnämning kunde ske var han dock tvungen att besöka församlingarna för att där visa upp sina ämbetsgåvor och vinna deras förtroende.³⁷

Församlingarnas medlemmar ägde å sin sida varma känslor för den avlidne kyrkoherdens änka och barn, som tydligen efter

svår missväxt och "muscovitiska" plundringen hamnat i stort armod. Prästen Lars Elfvik stod därmed högt i kurs, för han var den avlidne kyrkoherdens måg och hade lovat att sörja för hennes välbefinnande vid eventuell befordran.³⁸

Så säkra var församlingarna på sin åsikt att man ansåg det som onödigt att andra präster besvärade sig med fåfänga resor för att visa upp sina ämbetsgåvor – det skulle de inte ha något för. Församlingarna betonade vidare att kallelsen av Elfvik inte kommit till genom övertalning, utan av deras fria vilja. Att herr Insulin varit i trakten för att försöka vinna församlingarnas hjärtan nämndes överhuvudtaget inte.³⁹

Domkapitlet tyckte att det var märkligt att församlingarna inte tagit Insulin i beaktande – ty, Insulin ansågs vara en mycket välmeriterad prästman. Därför skickade man ut kontraktsprosken, Michael Fant, för att undersöka saken. Ett argument som Fant skulle framföra å domkapitlets vägnar var att Kungl. Maj:t "förmår, at the skickeligaste längst meriterade, böra fram för andra niuta befordring". Insulin var formellt mer meriterad än Elfvik och skulle därför i första hand komma i åtanke till tjänsten. Fant fullgjorde uppdraget och rapporterade resultatet till domkapitlet: "Här på swarade the äldree af försambl., som i ett stort tal wore församblade, at the med sin, [---], ödmiukaste suppliche, ingalunda haft i mening att ordentel. votera hr Lars Elwik till deras kyrkioherde, utan *effter kykiolagens tillstädielse*, medeelt honom et wällförtient wittnesbörd, om dess beröml. förhållande ibland them i lärdom, lefwärne och embetesnijt, hwar med han mycken upbyggelse skaffat the åhr han hoos them warit, hwar midelst the en besynel. kärlek för honom fattat" (min kursivering). Kyrkolagen åberopas alltså som stöd för agerandet.⁴⁰

Insulin då? Han hade kommit i "consideration" såsom en skicklig och meriterad prästman, men hade "intet votum af them begärte tå han förnummit, att the tillförene fattat kärlek för hr Elfwik och stärbhuset".⁴¹

I en andra skrivelse till domkapitlet betonade församlingarna

den rättighet som kyrkolagen gav dem att få kalla en efterträdare. Vidare framhölls att Elfvik visat sig äga mycket goda ämbetsgävor och dessutom visat sig duktig i att undervisa ungdomarna på orten. Beträffande Insulin påpekades återigen att han inte begärt församlingens kallelse. Dessutom var enligt församlingarna inte Insulin i samma behov av befordran som Elfvik, han hade redan "ett visst stycke bröd" i och med sin kaplanstjänst i Alfta, Elfvik stod för tillfället utan försörjning.⁴²

Häradshövdingen, boende i Norrala, skrev även ett eget brev till domkapitlet där han utöver de sakargument som tidigare framförts även påstod att Insulin visat arrogans vid sitt besök i församlingen. Enligt häradshövdingen hade Insulin sagt sig vara så säker på befordran att han inte behövde församlingens kallelse, något som tydligen skapat stor irritation bland församlingsborna.⁴³

Domkapitlet svarade med att retirera. Församlingarna fick därmed sin önskan uppfylld: "effter försambl. så enständig är i sitt påstående för hr Elfvik och han uti examen aflagt et wackert prof, så gaf consistorium til thenna försambl. begiäran sitt samtycke, så att fulmakt för honom uppsatties".⁴⁴

För att sammanfatta källstudien så här långt kan vi konstatera att regelverket inte visste annat än att församlingarna skulle agera som en enhällig enhet vid prästtillsättningar, något som också kan sägas ha karakteriserat praxis i samtliga av de tillsättningsärenden som här ventilerats. Att församlingsborna i Delsbo varit splittrade beträffande vem de ville ha som ny komminister 1721 har vi bara Justus ord på, och att församlingsborna i Norrala-Trönö varit splittrade inför valet av ny komminister 1720 har vi bara Halenius ord på. Att splittring verkligen förekommit är svårt att leda i bevis. Frågan är, höll trenden med enhälligt agerande församlingar i sig?

Prästval efter 1731

I och med Kungl. Maj:ts resolution på prästerskapets besvär 1731 beslöts att biskopen och domkapitlet skulle utse tre provpredikanter, som pastoratets ledamöter sedan hade att välja emellan. Domkapitlet var sedan skyldigt att utse den präst som fått flest röster.⁴⁵

I en skrivelse av den 16 juni 1732 meddelade Justina S. Ziervogel "nu högst bedröfwad enkia" domkapitlet att hennes make, kyrkoherde Nauclerus, avlidit sex dagar tidigare "wid solenes uppgång, efter en ganska swår dödsens kamp [...]".⁴⁶ Ryktet om den nu lediga tjänsten i Delsbo spred sig och ett antal präster anmälde sitt intresse till domkapitlet. De tre som slutligen fick chansen att provpredika för församlingen var prosten i Åstuna, C. Lenaeus, sysslomannen i Uppsala, Hernodius och lektorn i Gävle, Nils Wettersten.⁴⁷

Sjelva valdagen inföll den 2 september samma år. Efter ordinarie gudstjänst och ett kort inledande tal av valförrättaren A. Bøeckner från Enånger, så uppmanades "hwar och en som å hemman och rök sitter, at beskiedeligen utan twång och hinder af androm, utsäia sin hiertans mening och tanke, hwilken them åstundades til kyrkioherde och siäla hwilken af the trenne hederliga och wälmeriterade prestemän som med högwördiga domcapitlets minne och tilstånd, här tilförende giordt sina af gudi förlänta ämbetesgåfwor bekanta". Därpå lät man, utifrån uppgjord vallista, "framkalla hwar och en efter ordning tå the uppå tilfrågan hwilkenthera the åstundade til sin kyrkioherde? [---] När nu thetta således war slutet, stälte man sig mitt i choret, och med hög röst upläste wallistan el. förteckningen; tå hwars och ens namn nämdes, och then han sin röst uppå falla låtit. Ock såsom ingen hade theremot något at säja, utan wiste sig alle wid thetta ärende nog beskiedelige; så slöt man med guds lof och skildes åth".⁴⁸

Av vallistan framgår att Wettersten tydligen inte gjort ett allt

för gott intryck vid sin provpredikan, ty han erhöll blott en röst och det endast för att komministern i Delsbo, Eric Isaeus, lämnade över avgörande till domkapitlet – han satte en röst på var och en av de tre prästerna.⁴⁹ Något bättre – men inte mycket – gick det för sysslomannen Hernodius. Lars Padersson från byn Sättjära var en av totalt sex bönder som satte sin tilltro till honom. Lars var ensam i sin by om detta val och enligt voteringslistan betalade han överlägset mer i skatt än de övriga i byn.⁵⁰ Om Lars förmögnare ställning gentemot sina bygrannar kan förklara hans beteende vid just detta val kan vi för tillfället låta vara osagt. Klart är dock att ekonomiska aspekter inte tycks ha avgjort hur bönderna i byn Ede röstade. Av totalt tio bönder i byn röstade fem på Hernodius och övriga på Lenaeus och av voteringslistan framgår att bönderna i byn Ede betalade ungefär lika mycket i skatt.⁵¹ Som överlägsen segrare i valet stod C.N. Lenaeus, som därmed också fick tjänsten, med 202 röster.⁵²

Kyrkoherden Elfvik i Norrala-Trönö, som församlingarna kämpat så envetet för att få, dog strax före midsommar 1738. Det föranledde både kontraktsprosten och "samtl. Norala och Trönö allmoge" att skriva till ärkebiskopen och domkapitlet och be för änkehusets konservation. Kontraktsprosten uttryckte: "Gud trösta det mycket fattiga sorgehuset" och allmogen: "så se wi oss icke förmögne, at det kunna göra något tilräckeligt bistånd, med mindre wi få våra höga andelige faders höggunstige handräckning". Allmogen hade dock inte något förslag på efterträdare, utan ville "afwachta så wäl högwördigste fadrens och högwördige domcapitlets höggunstiga Disposition, som tiden til et ordenteligt wahl".⁵³

Och val skulle det bli. Hugade kandidater anmälde sitt intresse för domkapitlet, som till slut fastnade för tre kandidater, E. Montén, J. Phragmenius och O. Nordlinder. Tilläggas bör att samtliga provpredikanter lovade att sörja för änkan, vid eventuellt tillträde.⁵⁴ Valaktens procedur följde samma mönster som i Delsbo några år tidigare, och behöver därför inte närmare refe-

reras.⁵⁵ Av vallistan framgår att Nordlinder erhållit 125 röster, Montén 15 röster, och Phragmenius blott 1 röst. De flesta synes alltså ha hållit Nordlinder som favorit, men inte alla. Precis som var fallet i Delsbo tidigare, så tycks inte eventuell bysamhörighet spelat någon större roll för hur bönderna röstade. Att peka på att 'rika' bönder höll ihop mot 'fattigare' låter sig inte heller göras.⁵⁶

Förspelet till prästvalen reglerades först i och med prästvals-förordningen 1739, så fastslogs exempelvis att församlingarna skulle få veta provpredikanernas namn och ämbetsmeriter två veckor före första provpredikan och att valförrättningen skulle ske tre veckor efter sista provpredikan.⁵⁷ Förordningen detalj-reglerade även själva valförrättningen, ja, till och med hur den skulle protokollföras. Tidigare hade det varit oklart om vem som egentligen hade rätt att rösta på de av biskop och domkapitel utsedda tre kandidaterna. I 1739 års förordning fastslogs att församlingsborna skulle rösta "efter hemmanens oförmedlade storlek". Av bönderna skulle enbart krono- och skattebönder få rösta.⁵⁸

Det skulle dröja så länge som drygt 30 år innan det åter blev dags för bönderna i Delsbo att samlas i kyrkan för att säga sin mening vid en prästtillsättning – den här gången föranleddes valet av att komministern på orten, E. Isaeus, avlidit.⁵⁹ Processen inför valet följde till punkt och pricka vad 1739 års förordning stadgat, varför den knappast behöver återges.⁶⁰ Det samma gäller proceduren kring själva valakten.⁶¹ Vidare tycks trenden från valet 1733, med en splittrad bondeklass blottlagd i valprotokollet, ha hållit i sig även 1767. De flesta byarna var splittrade i valet.⁶² Och, lika lite som bönderna i byn Ede kan sägas ha röstat utifrån sin ekonomiska ställning tycks ekonomin ha spelat någon roll för hur man röstade drygt 30 år senare.⁶³

Mönstret för förspelet till valet och själva valakten upprepade sig även vid komministervalet 1775. Domkapitlet valde ut tre prästmän för församlingen att ta ställning till, Haglund, som fick 140 röster, Hoellström, som fick 109 röster och Molinder som fick

5 röster. De röstagande krono- och skattebönderna i församlingen följde inte sina bygrannars exempel i valet av kandidat och valet kan därmed sägas spegla en utbredd splittring i frågan. Och inte heller tycks plånboken styrt böndernas agerande.⁶⁴ Det speciella med detta val var alltså inte vad som hände före och under själva valet – däremot vad som hände efter!

Lantmätare Salomon Ahlström tillsammans med bönderna Swen Persson, Per Olofsson, Alf Hansson och Olof Larsson ansåg nämligen att valet inte gått rätt till. De hade efter valets genomförande "med största missnöje förnummerit" att Haglund "skaffat sig folckets förtroende, och derigenom [...] värfvat sig den flästa röster". Att på annat sätt än genom sin provpredikan vinna församlingsbornas förtroende och röster var strängeligen förbjudet.⁶⁵

Vad bestod då Haglunds brott i? Jo, det påstods att han vid ett bröllop "obligerat alla manfolcken till och med små gässar, at i hans sällskap hafva på sig mössorna, och de som för höflighet sådant vägrat, har han sielf haft besvär at sätta mössan på". Likaså påstods han vid ett husförhör efter måltiden "företagit sinn förromrörde höflighet med mössornas påsätjande och pratat hvarjehanda med Christendoms förhöret mindre passande skämt med folcket". Vid ett annat husförhör skulle han ha "åter satt mössorna på karlarna". Men inte nog med det, han påstods även för att "behaga Bondegummorna åtagit sig värdinnans göromål, gått omkring med bränvins skålen och efter sedvanan gifvit dem hvarsin skjed, samt på sätt som förr är nämndt, haft hvarjehanda fåfängt skämt för sig".⁶⁶

När Jon Larsson skjutsat Haglund till Åkre by, så skulle "de under vägen sins emellan talt om prestvalet, då Jon Larsson slagit Herr Magistern i hand och försäkrat honom om sin röst". De omtalade mösspåsättningarna påstods varit kännetecknande för Haglunds agerande. Tydligen hade bonden Mickel Persson vid ett tillfälle först vägrat, men "då Herr Magistern satt mössan på hans hufvud, har Mickel slagit Herr Magistern i hand

och försäkrade det han skulle vara viss om hans röst för omaketen".⁶⁷

Samma dag som Høellstrøm provpredikade i Delsbo hade Haglund två bönder hos sig i sin kammare, vilka påstods suttit där "med hattarna på och långa porcellinspipor i munnen, för hvilka han då tadlat sina medsökande". Vid ett annat tillfälle skulle Haglund ha yttrat att han "han sk... [dvs. skiter, min anmärkning] i Herrskaperna i socknen, hvarmed han förmodligen förstått ståndspersonerna, och at böndernes sällskap anstodde honom mera, emedan det voro de som skulle föda honom". Samma dag hade Haglund även talat med nämndemannen Olof Jönsson "och då förestålt honom, det Herr Comminister Hellstrøm had 7 eller 8 barn samt ett [hus]håll om 14 á 15 personer, men om de togo honom vore han ensamman karl, således socknen till mindre tunga".⁶⁸

På ett gravöl senare samma dag som Haglund själv provpredikat, skulle han "mycket talat in sig med folket, samt vägrat taga betalning för personalierna, försäkrandes det han icke voro så snål, samt för bönderna talt om sina meriter". Och precis innan valet gick av stapeln hade Haglund "legat ute på en åkeren i sällskap med von Benten och Kiöbling" och "tadlat" Hellstrøms provpredikan. Haglund hade vidare värvat röster av bönderna "i det han försäkrat somliga bönder" att han skulle konservera Höks hus "och antingen gifta sig med modren eller Dottren". Slutligen skulle Anders Nilsson i Stafåker samma dag som själva valet hölls ropat "hårdt" utanför kyrkporten "ni gör allt för illa emot er om ni intet tar Herr Magister Haglund".⁶⁹

Besvärerna, som till slut hamnade inför världslig rätt, kunde inte ledas i bevis – bl.a. vägrade anförda vittnen att vittna under ed. Ärendet lades ned och Haglund fick behålla tjänsten i Delsbo.⁷⁰ Kyrkoherdevalet i Delsbo 1776 och komministervalet 1784 behöver här inte kommenteras mer än att dessa val till formen liknade de övriga som här anförts – ingen utveckling eller förändring har härvidlag kunnat uppmärksammas. Det samma

kan sägas om böndernas agerande.⁷¹ I Norrala-Trönö upprepade sig mönstret från valet 1739 även vid prästvalen 1768,⁷² 1773,⁷³ 1786,⁷⁴ 1787,⁷⁵ och 1795.⁷⁶ Skillnaden mot valet 1739 bestod att församlingarna vid dessa val inte uttryckt någon särskild önskan om änkehusets konservering.

Alltså kan vi konstatera att Kungl. Maj:ts resolution på prästerskapets besvär 1731 och prästvalsförordningen 1739 fick som följd att prästtillsättningarna formaliserades. Med det sagt kan vi nu knyta ihop och diskutera resultatet av källstudien.

Böndernas värderingar utifrån agerandet i prästvalen – slutdiskussion

Jag ska börja med den första perioden som här behandlats och den stora frågan om vad dessa prästtillsättningar i pastoraten Delsbo och Norrala-Trönö från senare delen av 1600-talet och tidigare delen av 1700-talet säger om böndernas värderingar. Det första som slår oss är kanske överensstämmelsen med den i tidigare forskning gängse bilden av ett agerande som en enhet. Frågan är om vi av detta kan sluta oss till att bönderna omfattades av ett utbrett konsensustänkande, med allmännyttan som främsta ledstjärna?

Justus påstående att endast en del av allmogen i Delsbo var emot Wallbeck inför komministertillsättningen där 1721 kunde, så vitt vi vet, aldrig styrkas. Inte heller har vi annat än Halenius ord på splittringar i Norrala-Trönö inför prästtillsättningen där 1720. Så dessa båda påståenden tycks inte leda till att vi kan dra någon annan slutsats än att enighet eftersträvades. Eller? Som vi konstaterat tidigare så gav inte regelverket för prästtillsättningar något utrymme för ett individuellt handlande i församlingarna – konsensus förutsattes som självklar. Om det funnits en benägenhet till individualism bland bönderna, så skulle det därför knappast avspeglas i någon högre utsträckning i källmateri-

alet. Och sett ur den synvinkeln blir kanske Justus och Halenius vittnesbörd mer intressanta? Problemet är återigen att dessa vittnesbörd inte går att styrka.

Ett stort källkritiskt problem i analysen av böndernas värderingar utifrån agerandet vid de olika prästtillsättningar som här refererats för perioden fram till 1730-talet är att urskilja bönderna från församlingen som helhet. I de olika tillsättningsärendena var det församlingen som fungerade som en central aktör och församlingarna bestod även av annat folk än bönder – som församlingsmedlemmar räknades även t.ex. lokala prästmän, länsmän och lantmätare. När det sedan gäller bönderna själva, så var det bara ett fåtal från vardera socknen som skrev under de olika skrivelserna på de övriga böndernas vägnar.

I det här läget är det med andra ord svårt att uttala sig kategoriskt om böndernas agerande och värderingsmönster i prästtillsättningsärenden för tiden före 1731 – åtminstone utifrån det begränsade källmaterial som denna undersökning begagnat sig av. Det innebär dock inte att det är omöjligt att dra försiktiga slutsatser utifrån en planerad större undersökning av prästtillsättningarna.

Redan i detta begränsade material framskymtar små fragment av något som kanske skulle kunna sägas karaktärisera värderingsmönster hos bönderna. Vi har varit inne på kyrkoherdarna Justus och Halenius vittnesbörd om en eventuellt splittad bondeklass i prästtillsättningsärenden. Bortsett från dessa vittnesbörd tycks bönderna – som en del av församlingen som helhet – ha eftersträvat konsensus. Vidare har vi Fants redogörelse för sitt möte med församlingarna i Norrala-Trönö 1726, där det framgår att församlingarnas ord förts av de "äldre". Var detta förfarande vanligt? Och, i så fall, vad skulle det tyda på? Vidare framgår av Strandbergs brev till ärkebiskopen 1688 att allmogen i Norrala-Trönö sagt sig inte kunna gå ifrån ett redan fattat beslut och därmed "hafwa 2 tungor i en mun". Det samma gällde församlingen i Delsbo vid komministertillsättningen

1721. Är denna principfasthet karaktäristiskt för bönderna, och i så fall – vad tyder det på? Materialet ställer onekligen frågor som tyvärr måste lämnas obesvarade här.

Det är en något annorlunda bild som blottläggs i prästvalens vallängder under den senare av de här två behandlade perioderna. Helt plötsligt är knappast tal om enhälliga församlingar som agerar vid prästtillsättningarna. Frågan är hur djupt man ska analysera den splittring bland bönderna som valen trots allt gav upphov till i byar som Ede? Av valprotokollen och vallistorna att döma, så tycks bönderna ha sett sig som enskilda aktörer med individuell kompetens att fatta beslut i frågan som gällde efterträdare av pastoratets själasörjare, tillika sockenstämmans ordförande. En sådan tolkning stöds av det faktum att omröstningen var öppen; bönderna var alltså tvungna att öppet deklarerat sin ståndpunkt i prästvalsfrågan och kunde inte – som vi kan i politiska val idag – hemlighålla sina val. Det senare pekar även i riktning mot att bönderna ansåg prästvalen som något viktigt – man röstade inte bara som 'de andra' i byn/socknen, vilket förmodligen hade varit enklast, om inte valet spelade så stor roll.

Kan man av ovanstående diskussion dra den slutsatsen att bönderna såg sig som individuella aktörer i prästvalsfrågan först på 1730-talet? Det är fullt möjligt att tänka sig att bönderna även före 1730-talet framförde olika åsikter och agerade individuellt, även om detta inte avspeglas i skrivelserna från den tiden. Man kan t.ex. tänka sig att det diskuterades livligt vid informella möten – där olika ståndpunkter vägdes emot varandra – och att det sedermera blev majoritetens vilja som hamnat i offentlighetens ljus, genom skrivelser till bl.a. domkapitlet. En sådan tolkning skulle kunna förklara varför t.ex. Justus och Halenius tyckte sig märka splittring hos församlingarna, även om den inte syntes på papperet.

Lika möjligt är det att tänka sig att de förändringar i regelverket som kom på 1730-talet även fick som en följd att böndernas värderingsmönster förändrades. I ett försök att driva den tesen

kan man konstatera att innan förändringarna i regelverket rörande prästtillsättningarna trädde i kraft på 1730-talet, går det inte att finna några säkra tecken på att bönderna skulle ha betraktat sig själva som enskilda aktörer, som på individuell basis ansåg sig mogna att driva frågan om vem som skulle väljas som ny själasörjare och stämмоordförande. Lagstiftningen verkade härvidlag dämpande då den inte medgav annat än ett agerande i grupp.

Sedan prästvalen formaliserats på 1730-talet gavs större utrymme för individuellt handlande, vilket bl.a. märktes i det att bönderna uppmanades att var och en efter sitt "hiertas mening" välja bland tre kandidater. Lagstiftningen medgav oenighet bland bönderna, eftersom den fastslog att prästerna skulle väljas genom majoritetsprincipen. Den nya friheten att få agera individuellt som lagstiftningen medgav tog bönderna till sig, och handlade också därefter. Böndernas värderingsmönster kom därmed att förändras.

De som tolkat sockenstämmoprotokoll har funnit en ökad individualisering först mot slutet av 1700-talet. En analys av böndernas agerande vid prästvalen pekar i riktning mot en ökad individualisering från och med 1731. Det intressanta med skillnaden är att t.ex. Peter Aronsson härlett den ökade individualiseringen till förändringar av den socioekonomiska strukturen på landsbygden.⁷⁷

Den tolkningen verkar rimlig, men förklarar inte varför bönderna i prästvalen agerade individuellt redan innan denna socioekonomiska utveckling skedde. En rimlig förklaring till skillnaden är kanske att böndernas agerande bestämdes av förutsättningarna, strukturerna. Bönderna kunde agera mer individuellt vid prästvalen än på sockenstämmorna – där det länge krävdes enhälliga beslut för att besluten skulle efterlevas av alla⁷⁸ – och gjorde det också.

Problemet med argumenteringen ligger naturligtvis i att det saknas ordentliga belägg för vad som egentligen präglade bon-

Källförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Kollegiers m.fl. skrivelser till Kongl. Maj:t, Uppsala konsistorium vol. 2–4.
Justitierevisionens utslagshandlingar 24/8 , No. 170–171.

Uppsala landsarkiv (ULA)

Uppsala domkapitels arkiv (UDA):

A. I: Uppsala domkapitels protokoll: vol. 9–86

E. V: Handlingar ordnade efter pastorat: vol. 22:1, Delsbo; vol. 93:1, Norr-
ala-Trönö

Härnösands landsarkiv (HLA)

Norråla kyrkoarkiv:

M.1. Prästvalshandlingar: 1 bunt placerad i K. I. V:b: 1

Tryckta källor och bearbetningar

Aronsson, Peter. Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena
i tre smålandssocknar, 1680– 1850. Lund 1992.

Gullstrand, Ragnar. Socknarnas självstyrelse i historisk belysning. Stock-
holm 1933.

Johansson, Karl Herbert. Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862: Studier
särskilt med hänsyn till Linköpings stift. Lund 1937.

Jutikkala, Eino. Bonden i Finland genom tiderna. Helsingfors 1963.

Levin, Herman. "Om våra regala gäll", i: Kyrkohistorisk årsskrift 1901.

Prästvalslagen: med kommentarer av Lennart Hauschildt och Bo Grubb.
Stockholm 1979.

Samling af författningar och stadgar, hwilka ändra eller förklara kyrko-
lagen af år 1686, och ännu äro till efterlefnad gällande: författad och
utgifwen på Kongl. maj:ts nådiga befallning. Stockholm 1813.

Thomson, Arthur. Studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. Lund 1951.

Thomson, Arthur. Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning,
1731–1739. Lund 1974.

Tiscornia, Alberto. Statens, godsens eller böndernas socknar? Den socken-
kommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm
och Jäder 1800–1880. Uppsala 1992.

Wetterberg, Gunnar. Handbok i kyrkolagfarenhet. Lund 1950.

LEIF GRUNDBERG

Gottfrid Holmlund och de vetenskapliga hembygdskurserna för folkskollärare i Härnösand

Inledning

Midsommarveckan 1907 blev en fantastisk start för den norrländska hembygdsrörelsen. Under nio hela dagar var inte mindre än 800 personer samlade i Härnösand till "Västernorrlands läns Hembygdskurser och Ungdomsmöte" och varje dag strömmade ytterligare hundratals personer till för att delta i olika evenemang. Denna manifestation har sin bakgrund i den s.k. ungdomsrörelsen som flammade upp strax efter sekelskiftet som en reaktion på industrialiseringens negativa verkningar för kultur- och samhällsliv. Härnösandskurserna, de första i sitt slag i landet, kom till genom Norrländska studenters folkbildningsförening som hade bildats i Uppsala 1905 på initiativ av Theodor Hellman. Det stora intresset för verksamheten ledde i samband med en ny hembygdskurs 1909 till grundandet av Föreningen för norrländsk hembygdsforskning och 1913 till tillkomsten av friluftsmuseet Murberget i Härnösand. En av de många deltagarna på det första mötet 1907 var den 23-årige ångermanlänningen Gottfrid Holmlund som då gick sista året på folkskoleseminariet i Härnösand. Mötet skulle få stor betydelse för Holmlunds fortsatta verksamhet.¹

Gottfrid Holmlund föddes 1884 på ett torp i den lilla byn

De vetenskapliga hembygdskurserna för folkskollärare som hölls i folkskoleseminariets lokaler i Härnösand blev de första i sitt slag i landet. Varje kurs tog fyra månader i anspråk, fördelade på två på varandra följande somrar. Deltagarantalet var begränsat till 25 folkskollärare, vilka erhöll statsbidrag för sitt deltagande. De första kursdeltagarna blev dock på ett påtagligt sätt påminda om de samtida händelserna i omvärlden genom krigsutbrottet hösten 1914. Den första terminen fick avbrytas två veckor tidigare än beräknat och då den andra terminen påbörjades sommaren 1915 fick några deltagare utebli helt p.g.a. mobilisering. Kurserna var uppdelade i fyra ämnesgrupper; en naturvetenskaplig, en språkvetenskaplig, en historisk och en pedagogisk. Målet var att sätta in hembygden i ett större samhälleligt och geografiskt perspektiv. Varje ämne omfattade ca tjugo föreläsningar och fem dubbeltimmar med seminarieövningar. Därtill kom flera exkursioner i omgivningarna. Den första terminen, sommaren 1914, bestod lärarna av följande personer: fil.dr Per Stolpe i geologi och geografi, fil.mag. Elias Melin i botanik, doc. Sven Ekman i zoologi, lektor Gustaf Timberg i meteorologi, rektor G. Kallstenius i svensk språkhistoria med paleografi, rektor M. Granér i nusvenska med litteraturstudier, prof. J. A. Lundell i folkmålskunskap samt doc. T. Norlind i folklivskunskap. Den andra terminen, sommaren 1915, stod följande personer för undervisningen: doc. Sune Lindqvist i forn-kunskap, fil.dr Birger Lövgren i svensk historia, amanuens H. Gahn i historisk statistik, fil.lic. Nils Ahnlund i bygdehistoria, fil.lic. Henrik Cornell i konsthistoria, lektor V. Fevrell i psykologi, folkskoleinspektör Th. Hellman i pedagogik, samt den sistnämnde och fil.dr P. Stolpe i hembygdsundervisningens metodik.⁵

Den vetenskapliga ambitionsnivån var således mycket hög, och den avsatta kurstiden visade sig snart alltför kort för den krävande undervisningen med heldagsföreläsningar i sexton ämnen utan tid för instudering. Detta ledde till att kursförestån-

daren och tillika folkskoleinspektören Hellman efter två fullföljda kurser, 1914/1915 och 1916/1917, fick i uppdrag att utreda hela den svenska folkskollärarkårens fortbildning. Han föreslog därvid en kraftig utvidgning av kursen till 14 månader för 50 deltagare, fast anställda lärare med tid för egen forskning samt egna lokaler, allt förlagt till det nygrundade Murberget i Härnösand. Planerna stupade dock på de ekonomiska svårigheterna under krigsåren.⁶

En av de 25 utvalda lärarna till den första kursen 1914-1915 var just Gottfrid Holmlund som då var 30 år gammal och redan hade varit verksam som folkskollärare i sex år. Det fanns möjlighet för dem som så önskade att avlägga tentamen i de olika delkurserna, vilket Holmlund gjorde i svensk språkhistoria med paleografi för rektor Kallstenius och i folklivskunskap för docent Norlind. Det sistnämnda ämnet tenterade Holmlund för Norlind den 10 augusti 1916, vilket renderade honom betyget "Synnerligen väl inhämtad kurs". Enligt betyget ansågs kursen så omfattande att den motsvarade en fil. kand.-examen vid universitetet. Holmlunds kurs omfattade följande litteratur:

Norlind, T. Svenska allmogens liv
Ekman, Sven, Norrlands jakt och fiske
Lindström-Saxon, Saga, sägen och sång i Jämtbygd
Vylder, L. de, Tornedalen
Djurklou, N. G. Sagor och äventyr
Nordlander, J. Norrländska samlingar
Hülphers, A. Ångermanland
Ström, E. Ångermanland (akad. avhandl.)
Småskrifter utgivna av Norrl. Studenters Folkbildningsförening
Nordlander, J. Ångermanland i Stockholms stads tänkeböcker
Gadelius, B. Tro och övertro i gångna tider
Kolmodin m.fl., Lapplands folktro
Troels-Lund; Dagligt liv i Norden under det 16 Aarhundradet (delvis)
Norlind, T. Studier i svensk folktro.⁷

I samband med denna kurs höll Holmlund redan sommaren 1914 den föreläsning med titeln "Om folketro och folkmedicin" som härmed publiceras för första gången.⁸ Den presenterades och försvarades som en seminarieövning för Tobias Norlind. Manuskriptet har uppmärksammats och föreslagits för publicering i Oknytt av professor Nils-Arvid Bringéus, vilken påpekar att arbetet är särskilt intressant dels för att det härrör från tiden före folkminnesarkivens tillkomst, dels p.g.a. Holmlunds egen rationella hållning till det folkloristiska innehållet. Vi tackar Bringéus mycket varmt för att han fäst uppmärksamheten på denna norrländska källskrift.

Manuskriptet förvaras i Tobias Norlinds arkiv, vol. 62, på Musikmuseet (tidigare Musikhistoriska museet) i Stockholm där Norlind var föreståndare.⁹ Det föreligger i två handskrivna versioner, varav en är Holmlunds eget originalmanuskript som innehåller åtskilliga ändringar och tillägg, den andra en av annan hand renskriven och tillrättalagd version. Originalmanuskriptet består av 23 fullskrivna foliesidor med några baksideskompletteringar. Den här tryckta avskriften är gjord av undertecknad efter Holmlunds originalmanuskript, varvid Holmlunds egen stavning, interpunktion och styckeindelning har följts och parenteser och understrykningar har återgivits, det sistnämnda med kursiv stil. Enstaka rättelser, strukna och dubblade ord har däremot inte noterats särskilt.¹⁰

Några fotnoter har fogats till texten för att underlätta identifieringen av omnämnda personer och platser. En särskild kommentar förtjänar Holmlunds kritiska hållning till prosten Björkquists katekesförklaring. Till saken hör nämligen att Holmlund när detta skrevs just hade tjänstgjort under ett halvårs tid i Gideå, där prostens kyrkoherde och tillika ordförande i församlingens skolråd. P.g.a. sin pedagogiska framsynthet och sitt engagemang i arbetet, i synnerhet vad gällde hembygdsundervisningen, kom Holmlund under denna tid i dispyt med den ur bl.a. pedagogisk synvinkel mycket konservative prostens.

Björkquist opponerade sig mot att Holmlund låtit eleverna rita kartor över sina hembyar, trots att kartritning inte stått på skolschemat. Enligt Holmlund själv så lär Björkquist även ha ogillat hans engagemang inom godtemplarrörelsen. Det hela resulterade i att Holmlund efter sin korta tid i Gideå fick sänkt tjänstgöringsbetyg i förhållande till det påtagligt höga betyg han fått i Njurunda. Detta föranledde honom att skriva ett brev i ärendet till ecklesiastikministern, reformpedagogen och fil. hedersdoktorn Fridtjuv Berg i Stockholm, dock med okänt resultat. Enligt sonen Sune Holmlund skulle emellertid konflikten ingalunda ha skadat Gottfrids fortsatta karriär. I Kiruna hade någon i skolstyrelsen yttrat: "Det här måste vara en karl med ruter i, han har blivit osams med Björkqvist. Honom måste vi anställa"!¹¹

Det folkloristiska innehållet i Gottfrid Holmlunds föredrag från 1914 talar för sig själv och behöver inga närmare kommentarer. På följande sidor återges nu föreläsningstexten.

Om folktro och folkmedicin

Föredrag hållet under hembygdskurserna för folkskollärare
(i Hernösand 1914)

av Gottfr. Holmlund

När vilden hör hur vinden tjuter, åskan dånar och havet stormar tror han, att det är onda andemakter som äro i farten. Ibland alla folk som inte nått någon högre grad av utveckling, är den tron gängse, att hela naturen är bebodd av osynliga väsen, som äro antingen goda eller onda. De senare, d.v.s. de onda, gäller det då att akta sig för samt iakttaga vissa rituella försiktighetsmått, för att inte råka ut för deras illvilja eller hämnd. Denna tro på osynliga naturväsen har också förekommit bland vårt folk, och den är än i denna dag mera allmän än man är benägen att tro. I det följande skall jag tala något om följande former för densamma:

Folktro om människan efter döden: spöken, utbölingar, tomtar.

- " " osynliga varelser, jämställda med människorna;
vitra, sjörå, troll.
- " " övriga övernaturliga varelser: bärän.
- " " huru man med djävulens hjälp kan skada sin nästa
till hans liv.
- " " [huru man med djävulens hjälp kan skada sin]
nästas boskap m.m.
- " " [huru man] på övernaturligt sätt botar varjehanda
sjukdomar hos människor.
- " " [huru man] på övernaturligt sätt botar varjehanda
sjukdomar hos djur.
- " " vad man bör iakttaga för att undvika sjukdomar
hos människor och djur.

Först vill jag då förutskicka den upplysningen, att vad jag här kommer att anföra, är endast vad jag själv hört personer omtala,

och vad jag själv sålunda antecknat, och kan det således inte bli någon uttömmande skildring, men det står ju envar fritt att efteråt, komplettera och fullständiga. Mina uppteckningar äro gjorda dels i min hemsocken Grundsunda i norra Ångermanland, dels i Njurunda i södra Medelpad, där jag varit 5 1/2 år, dels ock i Gideå i norra Ångermanland, och slutligen har jag gjort några anteckningar här i Härnösand, sen jag kom hit på kurserna.

I min hemsocken Grundsunda har jag talat med tre personer, som sett döda gå igen. En av dessa döda måste uppenbara sig för att omtala, att han under livstiden vid släppning av timmer vid en liten skogssjö hade tagit ett bomsmide, som tillhörde flottningsföreningen och gömt det i en rishög. Personen, som fick mottaga uppenbarelsen, fann också mycket riktigt bomsmidet på den utpekade platsen.

För min del tror jag, att dylika uppenbarelsor kommer man väl snart att vetenskapligt förklara. Luther såg ju så tydligt djävulen, att han kastade bläckhornet i honom, och ingen tror väl, att Luther ljuger, när han omtalar detta. Men alltsammans berodde väl endast därpå, att han överansträngd, utvakad och överhetsad men hans inbillning ändå så livlig, att han tydligt såg den potentat, som alltjämt låg honom i tankarna. Således är det väl inte sagt, att allt det, som vi tydligt ser med våra ögon, finnes till i verkligheten. På detta sätt, tror jag, att vi skola kunna förklara sägnerna om döda som gått igen.

I de fall som jag har hört ha de döda visat sig inte för sina efterlevande närmaste släktingar utan för andra personer.

Det påstås, att de döda inte kunna tala, förrän man talar till dem. Enligt folktron bör man akta sig för att fälla tårar på den dödes svepning, ty då går han igen. Ett mynt bör man också lägga i kistan av samma anledning. Om prästen en natt går ut på kyrkogården och säger åt den döde, att han skall vila i ro, då får den döde ro i sin grav och behöver inte gå igen.

Under hembygdskurserna i Härnösand 1907 sade docent

Almgren,¹² att under brånsåldern började man bränna de döda bl.a. därför, att de inte skulle gå igen och plåga de efterlevande, och vid hembygdskurserna här 1912 sade doktor Edin,¹³ att barn som förr i vårt land dogo odöpta, helt sonika brändes. Kanske brändes de därför, att de inte skulle gå igen. Förr ansågs ju barndopet hava stor betydelse för livet efter detta. En teolog sade en gång, att han inte höll för otroligt att knappt fotslånga, odöpta barn krälade omkring på helvetets botten. Fördenskull trodde man också förr, att barn, som mördades strax efter sin födelse och som sålunda dogo odöpta och gömdes var som helst utan att få en kristen begravning, brukade gå igen och antasta människorna i form av utbölingar. Utbölingen är ju endast ett litet oskyldigt barn, som utan egen förskyllan mist livet men skildras ändå som en liten onskfull, hämndgirig varelse, som är värst mot sin släkt. Flera berättelser om utbölingen finnes i min hemtrakt. T.ex.: En flicka hade dödat sitt barn och lagt det i en bytta samt gömt byttan nånstans nere i källaren under golvet. Sju år därefter gifte sig flickan. Mitt under bröllopet, då de dansade som bäst, fingo de höra en röst nerifrån källaren, som sade: "Bena är lång och byttan är trång; kan jag inte få komma opp och dansa med bena en gång." "Om utbölingen hade sluppit ut ur byttan, hade han nog tagit ihjäl bonden, ty så lära utbölingarna göra, när de komma åt sin moder, som dräpt dem", sade berättaren.

I Arnäs socken, som ligger intill min hemsocken, berättas, att en karl hade mördat ett litet barn. Detta barn förföljde honom sedan alltjämt. Var han ute i skogen och körde ved eller timmer, satt barnet eller utbölingen ytterst på lilländan av stockarna och grät alldeles förtvivlat.

En annan varelse, som tycks ha haft mänskligt ursprung, är tomten. De gamla avsomnade fäderna trivdes så bra på de platser, där de bott, att de stannade kvar som tomtar. I Njurunda talade jag med en gumma, som hade sett tomten. Han satt i skumrasket och red gränsle över en av takbjälkarna i en vat-

tenkvarn. Han syntes så stor som ett fyraårigt barn men liknade för övrigt en gammal gubbe.

I min hemsocken tror man, att tomten kan dra födoämnen såsom mjölk, smör, säd m.m. ifrån grannarna och till dem, som ha tomten. I gengäld ger man honom litet mat i en skål. Flera personer kunna berätta, att de sett den eller den gumman varje kväll sätta ut en skål med mat till tomten. Både i Njurunda och Grundsunda har jag hört personer berätta, att särskilt på julkvällen skall man laga så att tomten får mat; detta såsom en följd därutav att julen är en fest för de avlidnas andar, till vilka ju tomtarna skulle höra. I Njurunda påstås det, att det är tomtarna, som nattetid fläta ihop och hopknottra manarna på hästarna. Anmärkningsvärt är också att tomten, enligt sägner både ifrån Grundsunda och Njurunda, ska ha endast ett öga och detta skall vara placerat mitt i pannan.

Åtskilliga personer, som leva än i dag, kunna berätta om, att de sett vitra eller de osynliga varelser, som ha sin bostad i bergen, och blott vid vissa tillfällen visa sig. Om deras uppkomst berättas i Njurunda följande: Adam hade två hustrur. Den ena hette Lucia. Hon fick så många barn att hon rent av skämdes, när vår Herre kom och inspekterade. En gång gömde hon således undan barnen för vår Herre, men då blev denne förtörnad och sade, att om hon ville dölja dessa, så skulle de också för alltid vara dolda. Sålunda uppkom av Lucia och hennes barn viter – eller som de i Njurunda säger: vitterfolket. De leva uti bergen och föra ungefär samma liv som vi. När vitra är röd till färgen är detta ett tecken till, att hon är ond eller vid dåligt lynne. Somliga ha också bättre tur att få se henne än andra. En person ifrån min hemby¹⁴ berättade, att när han var i sällskap med en person, som ofta brukade se vitra, kunde denne person plötsligt säga: "Gå på andra sidan vägen, ty vitra står här strax framför, och hon är röd i dag, ty hon är ond."

I Gideå fanns förr en byskollärare, som man kallade Viter-Gustav, emedan han nästan allttjämt såg vitra. Ibland blev han

också vitertagen, d.v.s. bortförd av vitra till deras hemvist inne i berget. Man såg också, huru han ibland dansade runt om med vitra, d.v.s. man såg inte vitra, som han dansade med, utan man såg endast, att han dansade. För övrigt beskrives denne Viter-Gustav som en inte fullt normal person. Liksom andra dårar hade han väl en fix idé, och denna var då, att han var utsatt för vitra. Ibland blev han väl virrig i huvudknoppen och omedvetet drog han väl iväg långt bort. När han sen kom till medvetande igen, hade han förstås varit vitertagen. Så är min tro om saken. Kyrkoherde Brandel¹⁵ botade honom så han blev litet bättre. Han stack med en nål ett hål i blybandet (i fönstret) och man såg hur vitran smalnade av och krängde sig som en mask när hon for ut genom hålet.

Ibland kan vitra behöva hjälp av människor t.ex. när de föda barn. Här om berättas följande ifrån Njurunda. En viterkarl kom en gång till en gumma och bad henne så vackert att följa med till hans hustru, som var sjuk. Hon steg på hans fot och med detsamma foro de båda in i berget, som låg alldeles intill byn, och som sålunda utgjorde viterbostaden. Här fick bondgumman hjälpa till som ackuschörskas, varpå viterkarlen sen förde henne tillbaka hem. Men vitergubben bad ännu om en sak: han ville ha litet barnsängsmat i form av gröt i en bytta. Han fick detta, och den välvilliga husmodern lade dessutom till 3 äggulor ovanpå gröten. Nästa morgon fanns byttan på sin plats, och när man tittade efter, fann man i den lika många (3) silverskedar som de äggulor som lades dit.

Men härmed är inte historien slut. Gumman fick, när hon kom till viterfolket i berget en salva att smörja på sina ögon. Men karingen var försiktig och smorde bara ena ögat. När sen vitergubben dagarna efter denna händelse gick och promenerade omkring i ladugårdsbyggnaden, såg gumman honom tydligt med sitt ena öga. "Ser du mig?", sade gubben förvånad. "Ja", svarade kvinnan. "Med vilket öga ser du mig?" frågade han vidare. När gumman hade talat om detta, stack han ut det öga,

som hon såg honom med. Det märkliga med denna sägen är, att den lär förekomma överallt i vårt land, ja, även i Danmark. I Njurunda har den emellertid blivit knuten vid Svedjeberget och byn Svedje.

Enligt folktron har vitra vissa vägar, som de passera. Dessa vägar går ifrån nordost och till sydväst (Grundsunda). Om en sådan viterväg går igenom eller under ett hus, får man ingen fred i det huset. En gumma i Njurunda berättade, att när hennes dotter var liten och låg i vaggan fick barnet ingen ro för vittra, som tydligen hade en väg igenom stugan. De togo då bössan och sköto över vaggan, vilket tillgick så, att vaggan ställdes mitt på golvet mellan två motstående fönster. Sen tog man ut en fönsterhalva ur varje fönster (häktfönster fanns förstås ej) och därpå sköt man utifrån genom fönstren över barnet i vaggan. Efter detta fick barnet vara i fred (för vitra). Att vitra tycks vara rädd för skott framgår också av andra berättelser. När man t.ex. börjar att spränga i ett berg, flytta de därifrån, och personer i min hemtrakt har hört, huru de vid dylika flyttningar kört hela rader av kärror och vagnar, stjälpit ur vagnarna, så att det rasslat precis, som då man välter av ett lass med småsten o.s.v.

Vitra har också boskap. Sålunda omtalas viterkor, vitergetter och viterhundar. En gumma ifrån min hemby gick en gång över en stor myr och fick därunder se en hel massa med viterboskap. Men olyckligtvis hade hon inget stål att kasta över dessa. Hade hon kunnat göra detta, hade de blivit hennes. Men blotta nämandet av Guds namn lär också ha samma verkan. En yngre lärarinna berättade för mig nämligen, att när hennes syster förr tjänade i Örnsköldsvik, fick en gumma där i närheten, när hon skulle släppa in kreaturen om kvällen, se en ovanligt vacker främmande ko stående ibland de andra korna. "Herre Gud, en sådan vacker ko", sade gumman. Så släppte hon in sina egna kor men lät också den främmande kon följa med. När hon började mjölka kom en vitklädd kvinna in i ladugården och sade: "Ja, nu ha vi förlorat grann-kon vår." "Nej, ni ska få igen henne", sade

gumman som genast förstod att det var en viterkvinna som talade, "det var bara min mening att ta in henne i ladugården och mjölka henne"[...]. Gumman kom nu ihåg, att hon nämnde Guds namn, då hon släppte in kreaturen och viterkon var därför i hennes våld. Ännu en gång förklarade viterkvinnan, att hon förlorat sin vackra ko, men hon sade till gumman, att hon skulle få ha kon och draga nytta av densamma. Det var endast en sak som hon ville varna för: de fingo inte mjölka mera än i *ett* kärl för var gång de mjölkade, ej heller fingo de tömma ur detta kärl och mjölka på nytt. Kon mjölkade vilket kärl som helst fullt, men var för övrigt som en vanlig ko, blott de iakttago nyssnämnda försiktighetsmått. Slutligen utbad sig viterkvinnan den ynnesten, att alla kalvar, som kon fick, skulle kastas baklänges ut igenom gödselgluggen, vilket och gumman troligen lovade. Så var allt gott och väl. Kon mjölkade värre än andra kor, och de hade henne flera år. Men så reste husfolket en dag bort och glömde att ge den nya jungfrun nödiga föreskrifter. Hon mjölkade stäva efter stäva full och morgonen därefter var kon död. Detta hände i närheten av Övik för cirka 30 år sedan!

I Njurunda omtalas vitterhundar. Dock har ingen sett dem men väl har mången blivit biten av dem. Inom mitt skolområde där vet jag av åtminstone 3 personer som blivit vitterbitna. Den ena – en kvinna – skildrar förloppet sålunda: Hon hoppade ifrån en båt och blev vitterbiten i knäet. Från början kände hon just ingenting, men sen började benet att svälla alldeles förskräckligt. Ingen vidare värk fick hon. Det kändes endast litet obehagligt. I tre veckor varade svullnaden, utan att den avtog. Då måste hon vända sig till en klok gubbe som kunde bota allehanda sjukdomar. Han tog brännvin, som han troligen först gjorde något "hokus pokus" med, och så smorde han knäet. Svullnaden gick då tillbaka, och nu syntes vitterbettet tydligt. Det var märken efter 4 tänder, två från vardera käken. Det är nu 28 år sen dess, och gumman påstår, att märkena synas än i dag lika tydligt som förr, så stora som "loppbett" ungefär. Märkena efter vitter-

bett äro sålunda inte någon intryckning i köttet utan endast runda brunaktiga fläckar, förmodligen liknande födelsedagsfläckar. (Kanske stigmatisation?)

En annan person i Njurunda blev vitterbiten, när han under slåttanden satt vid en hölada och spisade. Det kändes som en häftig stickning i knäet och han märkte, att han var vitterbiten. En tredje person blev vitterbiten i ett finger. Även han fick vända sig till en person, som kunde "göra mot vitterbett".

En gubbe här i stan berättade, att det här i trakten brukar synas märken efter 3 tänder: två i övre och en i nedre käken.

Vitra kan även förorsaka andra sjukdomar. Den gubbe, som jag nyss nämnde, omtalar t.ex. att man kan bli viterblåst. Kroppen svällde då upp alldeles förskräckligt, och om jag inte minns orätt, fick man också en förskräcklig värk. Vad gubben använde för slags botemedel fick jag inte reda på.

Såväl i Grundsunda som i Njurunda bruka de "*kasta ut för vitra*", när de råka ut för någon sjukdom, som vitra tros ha sänt. Därvid taga de 9 slags delar såsom järn, mässing, hår, naglar o.s.v. och ute på backen eller på stugubron kasta de det över vänstra axeln, varvid de säga: "Tag det här och låt den eller den vara!" eller: "Tag det här och ge n.n. sin hälsa igen" eller dylikt. I Njurunda bruka de också ta salt samt vissa växter som t.ex. vänderot och "*kasta ut*". (När de kasta ut hett vatten.)

I fjol hade jag två stycken vitterpotatis som jag fick tag i uti Njurunda. Det var en gumma där nära intill min skola, som höll på ta jord i en skogsbacke till sina blomkrukor. Därvid hittade hon under en flat sten några små runda kroppar, vilka liknade potatis och voro ungefär så stora som "*potatisknoppar*". Hon tog dem med sig hem och gick till sin närmaste granne – en skomakare – för att få reda på, vad det var. Skomakaren, som är en högst allvarlig man, den där inte skämtar, trodde, att det var vitterpotatis. Gumman blev förstås nu litet häpen. Hon tog emellertid och lade ut dem på bron över natten för att se, om vittra komme och toge igen dem. På morgonen lågo de emeller-

tid kvar, och gumman tog ånyo reda på dem. Så fick jag nys om saken och anammade de två ex., som funnos kvar. Enligt vad jag kunde se, var det någon slags hoptorkad svamp och ingenting annat.

Enligt folktron är det vitra, som bevakar de skatter som finnas nedgrävda i jorden (Grundsunda). När man hittar sådana skatter, ställer vitra alltid till någon "velförsyn" d.v.s. synvilla, så man blir narrad och går miste om fyndet. 1/4 mil ifrån min hemby syns ännu i dag en grop i en skogsbacke, där byborna fordom sökt guld. Men just som de voro nära att hitta penningkistan, lyfte de upp sina ögon och fingo se hela byn i ljusan låga. De skyndade då hem för att rädda vad [de] rädda kunde, men funno till sin förargelse att alltsammans endast var en synvilla. Bättre lycka hade då en annan person. Just som han hade grävt sig ned till kistan, fick han se en stor oxen alldeles intill sig. Han sprang emellertid inte sin väg utan fattade tag i honom och höll oxen fast tills solen gick upp. Då märkte han, att han höll tag i handtagen på penningkistan.

När man förr byggde en stuga var det alltid vanligt i min hemtrakt att man lade en silverslant (under knutstenarna) i vardera eller endera av knutarna för att "muta in torven" hos vitra.

Om bergtroll berättas åtskilligt i Grundsunda. En person kom en gång in i ett hus och bad gumman, som var ensam hemma, att hon skulle följa honom, ty hans hustru var mycket sjuk och behövde hjälp. Var bor du då? sade gumman, som inte kände igen honom. Ja, jag bor inte alls så långt borta. Kom bara och följ med mig? Gumman tog på sig en halsduk och följde honom. När de kommo ut på bron fick gumman till sin häpnad se en båt alldeles intill bron. I häpenheten steg hon dock i båten och karlen rodde bort till ett berg. Inne i berget var bostaden och där låg hans hustru som nu skulle få barn. Sedan gumman gjort sin tjänst, kom gubben och sade, att hon nu skulle få ersättning (för sin tjänst). Hon höll ut förklädet och han öste i något som liknade löv. Så stego de ånyo i båten, och inom kort var hon åter hemma.

Ännu mera förskräckt blev gumman när hon nu tänkte över, vad som skett. Det var förstås en bergtagen kvinna där inne i berget hos trollet. De lövblad, som hon hade fått, stoppade hon in i järnspisen och gick så till vila. På morgonen därefter fann hon fullt med nersmält silver i järnspisen. Detta silver utgör än i dag kyrksilvret i Resele kyrka. (Denna sägen är ju ganska lik en dylik som jag förr omtalat ifrån Njurunda.)

I Njurunda tycks bergtrollen ha någon slags motsvarighet i "draken" som där bevakar de skatter, som äro nedgrävda i jorden.

Om skogsrå och sjörå har jag endast hört en berättelse. En gumma i min hemtrakt fick, när hon tog upp potatis, se en kvinna som stod mitt uti sjön som låg strax intill. Kvinnan stod där och kammade sitt hår som var rött till färgen.

Härmed lämnar jag vitra och övergår till att tala om "baran", "bjeran" eller "bäran". Detta djur tycks ha gjort samma tjänst som tomten nämligen att dra mjölk [& smör] ifrån grannarnas kossor och till den egna gården. Men det märkvärdiga med baran är, att man kan tillverka den själv. Man tar 7 slags garn, som har olika färger, och nystar ihop det till ett nystan. Sedan droppar man i nystanet tre droppar blod ifrån vänstra lillfingret, varvid man svär bort sig åt hin onde. Jag minns inte mera av besvärjelseformeln än sista versraden, som lydde så här: "och i helvetet skall jag för dig brinna". Sen kastade man nystanet över vänstra axeln, varvid man samtidigt sa, vad bäran skulle dra för någonting, t.ex. smör, mjölk, ost, bröd, säd eller dylikt. Baran fick nu liv och for genast åstad till det verk, man bestämt honom till. Lustiga historier finnas om huru personer, som tillverkat baran, blivit lurade. Någon person har ibland märkt, att den eller den gumman höll på att tillverka en bara. Personen ifråga har då ställt sig på lur, och just som karingen kastat nystanet över axeln, har han passat på och före gumman sagt vad bäran skulle dra t.ex. "tveten och bösse" d.v.s. spån och sopor o.d. för att inte nämna någonting ännu värre. Karingen blev då alldeles

”utkommen”, d.v.s. rådlös för allt det skräp som drogs till gårds. – Det finns en slags gulaktig, smetig svampbildning som plötsligt växer fram på t.ex. stockar (träsklar) i ladugårdarna, på stenar o.s.v. Detta är enligt folktron barans spillning. Om man kokar den i en gryta, varvid till bränsle skall användas 9 slags ved, måste den, som gjort bäran, infinna sig och släcka elden. Vid sådant tillfälle passar man förstås på och ger människan litet kok stryk. I min barndom hörde jag en gubbe förtälja, att han en gång hade varit med om en dylik händelse och en gumma kom springande med brödspaden i hand.

I Njurunda talade jag med en gumma som hade sett en levande bara. Han såg ut som ett nystan och kom liksom rullandes utför en backsluttnings och försvann i en kornåker. Flera personer i såväl Grundsunda som Njurunda utpekades såsom tillverkare och ägare av baran. I Grundsunda t.ex. finns nu en yngre bondhustru som är duktig att sköta sina kor, så att hon får mycket mjölk och smör. Men det finns illvilliga personer som påstå, att hon har baran. Själv lär bondhustrun tycka, att det är mycket ”retfullt” att bli föremål för en dylik beskyllning, vilket ju inte är att undra på.

Uti ”Schematisk framställning av katekesen, utgiven synnerligen för konfirmander” af prost J. E. Biörkquist¹⁶ i Gideå, vilken bok är tryckt år 1913 säges att man begår vidskepelse, som är en frukt av vantron, då man med hjälp av djävulen, åt vilken man vanligen försvurit sig, verkligen kan 1) skada sin nästa till hans liv, 2) skada hans boskap. Ex. Trollskott. Sålunda tron på trollskott inpluggas vid konfirmationsundervisningen av åtminstone en präst här i Norrland. I Njurunda socken finnes än i dag en gumma som blivit trollskjuten, dock inte så att hon dog. Det var så, att hennes man som var båtsman hade en lång tid varit nere i Stockholm. Under tiden hade gumman skaffat sig ett barn, och när gubben kom hem, blev han så rasande, att han tänkte med detsamma vända tillbaka till Stockholm igen. Men gumman inbillade honom, att allt berodde därpå, att en svart-

sjuk käring i granngården hade skickat trollskott på henne. Första trollskottet undgick hon, ty det träffade endast kalven, som gick ute på bete, och han räckte genast ut tungan och stöp. Det andra trollskottet kom en kväll, när hon hade lagt sig till vila. Först började det då rassla och ramla i skorstenen, så att hon vaknade. Vad som sen skedde, kan jag inte här upprepa, men gubben han tog förklaringen till godo, och än i dag är han fullt övertygad om, att hans hustru är en ängel, som endast råkat ut för en svartsjuk människas illvilja.

Huru man i detalj går till väga när man skickar av trollskott vet jag inte. Men enligt vad en person i Njurunda berättade, skulle man endast behöva läsa följande ord. "Snart är det där gjort, trollskott, finnskott, namn, amen, snart är det där gjort, trollskott, finnskott, namn, amen" vilka ord läsas sju gånger.

Men enligt prosten Biörkquists katekesförklaring kan man skada inte blott sin nästas liv utan också hans boskap exempelvis genom trollskott. Från Gideå har jag upptecknat en formel, som man läser, när kor hava blivit trollskejtna. Den lyder så här: "Toto körde till Toto berg. Det som skott har fått i magen, skall botas på dagen."

Dessa ord viskas i kons vänstra öra, varpå man tar en bit vit krita och ritar ett snett kors ifrån kons horn eller platsen där de brukar sitta, och till kulorna ovanför bakbenen.

Ibland händer det också att kreatur, tack vare illvilliga och hämndlystna personer, bli modstulna, d.v.s. de förlora allt levnadsmod, upphöra att äta och dricka samt tyna bort mer och mer. Om man inte lyckas att uppspåra den person som sänt modstölden, och kan förmå denne att ta tillbaka densamma, kan man antingen själv eller låta någon annan läsa följande formel:

Jesus gick sig vägen fram. Då mötte han en gråtande och sörjande ko. Vad gråter och sörjer du för? Jag gråter och sörjer: jag är magstulen, modstulen, humörstulen, drickesstulen, hårstulen, mjölkstulen, smörstulen, benstulen och

fettstulen. Jag skall återvända den onda modstöld till dem, dem sänt hava: ditt humör igen, din matlust igen, din drickeslust igen, ditt hår igen, din mjölk igen, ditt smör igen, din mesost igen, dina ben igen och ditt fett igen. Det gör jag i namn, tre namn, Faderns, Sonens och den helige Andes.

Sedan man läst dessa ord skulle man taga en kniv, i vilken tången skall gå igenom hela skaftet och sticka in den i väggen ovanför kon.

Även hundar och katter, hästar, ja, även människor kunna bli modstulna. I Njurunda vet jag ett ex. på, att föräldrarna foro med en pojke till en "visgubbe", emedan de trodde, att pojken var modstulen.

Ett gammalt brev, funnet i min hemsocken, visar oss också på ett nästan rörande sätt, huru människorna för 30 à 40 år sedan kunde misstänka varandra för allt möjligt. Brevet handlar om modstöld och lyder med förbigående av namn¹⁷ som följer:

Rundviken (i Nordmaling) den 29 dec 1871

Min kära XX,

Skademark (i Grundsunda)

Med detta får jag upplysa, att vår lilla ko kannat (=ökat i mjölkningen före & efter kalvningen) vackert och kalvat 2:ne dagar före jul och allt föregick bra, men nu är det annat. Jag antager för givet, att ni av pul onska missunnar oss, som äro fattiga arbetare (att) få njuta och hava tur till densamma. Vi ha så fått kosta på och hava hem läkare 3:e gånger, och vi veta ej annat råd än att taga kniven och borttaga det rästerande livet, hur svårt det än må vara. Det kommer mindre an på de förutsatta 3 riksdalerna blott vi kunde få den till att leva och börja äta, men det synes oss mycket ja, mycket mörkt ut. Min hustru har offrat all möda och fått många, ja, många bittra tårar för att vi har skaffat

oss foder och lånt pengar till densamma. Vad kan det ej kännas smärtsamt för oss som äro fattiga – kan någon lindring ske – lossa vår snälla ko att hon får börja leva och även äta! Om möjligt är missunna den ej åt oss.

Med klen vänskap

YY

Sålunda brevskrivaren är fullt övertygad om, att säljaren modstulit kon av "pul onska" och han skriver och ber honom "lossa kon" d.v.s. ta tillbaka "den onda modstöld som han sänt haver". När människorna hyste sådana misstankar, som här å brevet, då är ej att undra på, att "vänskapen" ibland blev "klen". Det här har jag att tacka Jan-Jons Märta för.

Över allt här i Norrland träffar man berättelser om huru den eller den personen kunde "stä blod" eller stilla blod, så att blodströmmen stannade. Särskilt i Njurunda voro de hemma i den konsten. Det enda man behöver veta, när man stä blod, är namnet på den person, vars blodflöde man vill stilla. Om denne person är långt borta på en annan plats, betyder ingenting. Blodet stannar lika bra för det. Huru gör man då, när man stä blod? Ja, man läser endast en versformel, och så är saken bra. En hel massa berättelser finnas om, att det verkligen lyckats att på detta sätt stä blod hos personer som hållit på att förblöda. Man vet ju inte vad verkan det har, att man skarpt riktar tanken på en annan person. Jag påminner t.ex. om sådana saker som suggestion, hypnotism, stimatisation o.s.v. Enligt min mening har väl inte läsandet av versformlerna någon annan uppgift än att hjälpa till att koncentrera tanken på vad som sker. Om man i stället för formlerna läser "hokus pokus" endast, tror jag att det gjorde samma nytta och hade samma verkan med sig blott man vore lika tvärsäker på sin sak som annars.

Jag skall nu läsa upp några versformler ifrån Njurunda:

Nu stannar jag n.n. blod

som vatten stod i Jordans flod
och på den makten sätter jag ådra mot ådra, sena mot sena,
i namn Gud Faders, i namn Guds Sons, i namn Gud den
helige Andes kraft. Blod stå, blod stå, blod stå. Amen,
amen, amen.

Ett annat formulär:

Kristus på korset stod
han vattnade sina får
han vände vatten (Kana)
och han stämde blod
och du blod ska stå på n.n i Fadrens, Sonens och den Helige
Andes namn, amen.

En gubbe här i Härnösand brukade stå blod genom att tre
gångar läsa följande:

För n.n.

Veni ersta i Jesu Kristi störtna blod (störtna = stocknade)

Amen (ersta = förvrång latin som jag inte kan tyda)

Det påstås att det skadar inte, att man tar och läser "Fader vår"
och välsignelsen efteråt sedan man läst själva formeln. Men ab-
solut nödvändigt är det icke.

Ett fjärde sätt att stå blod är, att man tar en yxa eller en kniv
och binder ett kläde över eggen och yxhammaren. Sen hugger
man yxan eller kniven i en vägg och säger: "Här har du ditt; det
merige får du göra, som har läst mig" (=d.v.s. lärt mig att stå
blod). Så fick yxan eller kniven sitta i väggen en tid av omkring
24 timmar eller så lång tid, som det var behövt, för att blöd-
ningen inte på nytt igen skulle börja.

Likasom man stå blod kan man också stå *värk*.

En gubbe i Njurunda lärde mig följande formel, som han själv
använde:

Kristus nedersteg hit på jorden att bota all värk och sår.
Så botar jag ock dig i de tre heliga namnen.

Hade man en kniv vid detta tillfälle, kunde man med fingret stryka utefter knivbladet vid orden: "Så botar jag ock dig." Vidare skadade det inte heller att läsa "Fader vår" och välsignelsen efteråt (Fader vår till "lovsägelsen").

En annan formel ifrån Njurunda lyder så här:

Jungfru Maria gick sig över kyrkogård
Värken domne och n.n. somne i namn Faderns, Sonens och
den helige Andes.

Man kan också bära bort värken, speciellt tandvärk. Detta tillgår sålunda: Man tar 3 hästskospikar som suttit i en hästsko. Så tar man en i sänder och gräver omkring tanden tills det kommer blod på var och en av spikarna. Därpå slår man in spiken i ett träd eller i en stock där den får sitta och rosta. Därmed har man spikat fast värken i trädet eller stocken.

Av andra berättelser se vi också, att man har trott att sjukdomar helt behändigt kunde överföras ifrån sig själv och på döda ting eller djur. Revormar t.ex. tar man bort sålunda: Man ritar en 5-hörning motsols på en brödbit och ger denna åt en hund. Hunden får då sjukdomen.

Knarren – nån slags vrickning eller sträckning av en sena – hugger man bort på följande sätt:

Man tar tre olika långa halmstrån med tre leder i varje. Så ska man hålla till i ett rum varifrån man har tre trösklar som ligga i en rad. Vid den mellersta tröskeln ställer man sig med halmstråna i ena handen och en täljyxa i den andra. Så frågar en person som står bredvid: Vad hugger du? Den som har yxan hugger av stråna vid första leden och säger: "Jag hugger knarren ur len i ven." Därpå frågar personen, som står bredvid, ånyo: Vad hugger du: Samma svar och samma manöver med yxan. Detta upp-

repas för tredje gången och därmed är knarren huggen ur len och in i tröskeln.

När man läser alla möjliga besvärjelseformler mot sjukdomar m. m. får man det intrycket att sjukdomarna ansågos vara dämoner, som skulle utdrivas ur kroppen eller åtminstone att sjukdomarna vore en följd därav att dämoner tagit sin boplatz i kroppen. Vi ha ju t.ex. i Nya testamentet sett, att sinnessjukdomarna berodde därutav, att onda andar flytta in och ut i människan. Om huru hela jorden var uppfylld av sjukdomsalstrande dämoner få vi en föreställning, då vi läsa följande besvärjelseformulär mot ros:

”Vår Herre Jesus Kristus, ditt röda kors. Därmed vann han all djävulens makt. På hans makt binder jag allt ont, det som flyger både i väder och vind. Jag binder allt ont i luft och på jord; jag binder allt ont i vatten och på natten. Jag binder med ett band, som vår Herre band de förhärdade judar i ortagården; jag binder alla djävlar i sina färger, både röda och blå, blaskiga och grå, svarta och vita, gröna om de finnas, att där icke må göra, denna människa n.n. mera skada, än som en mus kan göra en jordfast sten; och detta gör jag alltsammans i Faderns makt, Sonens kraft och den helige Andes visdom, i den store Johannes och Petri namn Amen, amen, amen.

Mot farliga djur redde man sig även bra blott man kunde de rätta värsformlerna. Om man nämligen ville gå intill ett getingbo, var man skyddad för djurens stygn blott man oupphörligt upprepade följande ord!:

Du geting, du geting, du etterspik
Av den onde är du kommen och honom är du lik.
Stick i mull men int i hull. Stick i sten men int i ben.
Sticker du mej, så faller du dö omkull.

eller också följande.

Geting spik stick en bit
stick i mull men int i hull
stick i haga men int i maga,
du geting djävul!

Mot ormbett kunde man läsa följande:

Ormen stack och via (=vidjan) band
och jungfrun Maria kom med sitt lindeband
och band både huvud och snört i de tre heliga namnen.

eller också:

Huve ligg på en tuve; ligg i ring,
Stick in där han ligg.

Vill man att en orm ska stanna upprepar man ideligen dessa ord: Döen dö, döen dö, o.s.v.

Vad man bör göra för att undvika sjukdomar eller annat ont

När ett barn är fött, får man inte slå ut badvattnet sedan solen gått ned – ty under den tiden regera ju trollen och vitra med större makt än annars. I Grundsunda bruka de lägga het aska i det, varpå det (om det är på kvällen,) får stå tills följande dag, då man får slå ut det var som helst. I Njurunda lägger man också kol eller het aska i det, men då ska man slå ut det inom väggarna av något hus t.ex. i ladugården eller vedboden.

När man har tvättat sig bör man spotta i tvättvattnet innan man kastar ut det. (Detta spottande är för rästen också nödvändigt vid många andra tillfällen.) Har man tvättat sig sedan solen

gått ned, räcker det inte till att bara spotta. Då får man lov att lägga ett kol i vattnet.

Huru det kan gå för den, som försummar att iakttaga dylika försiktighetsmått, se vi av följande: En gubbe i min hemtrakt tvättade sig i en bäck sedan solen gått ned. Han fick emellertid sådana utslag över hela ansiktet, att han måste gå till en visgubbe, som kunde "göra för ont", och denna botade honom. Detta skedde för 2 år sedan.

Ett annat ex.

Flera pojkar voro en natt vid en sjö och metade. Strax innan solen gick upp, badade de i sjön. Därvid togo de på lek gytta ur bottnen och kastade på varandra. En av pojkarna blev emellertid efter hemkomsten mycket sjuk. Han fick utslag över hela kroppen och hade häftiga plågor. Slutligen fick man lov att gå till en visgubbe. Denne tog 9 slags metaller som han kastade ut vid ett vägskäl, där 3 vägar utgingo åt olika håll. I samma stund vart den sjuke helbräddad.

Om en person kommer in i ett hus och man misstänker att hon har onda avsikter bör man kasta kol efter honom.

I somras talade jag med en person, som sade, att när han var född, kastade de en eldbrand efter "Gamm-Stina", som vid detta tillfälle kom till gårds. En gumma i byn hade förutsagt, att vid barnets födelse skulle en käring komma i onda avsikter.

När man skall trolla eller tillfoga en person något ont synes man behöva ett medium ifrån denna person. Kanske att man spottar eller lägger kol i tvättvattnet för att döda just detta medium. Det berättas nämligen att förr var man mycket aktsam att inte någon person tog någonting med sig ifrån ladugården, ty då kunde han ju åstadkomma mycket ont. Om en gumma i min hemby berättas, att hon inte tillät någon att komma in i ladugården, och om en gubbe att han, när han kom in i ladugårdarna, brukade nappa åt sig hår ifrån kreaturen samt framför allt sopkvasten. När denne person låg på dödsbädden, lär han hava ropat: "Kvasta brinn, kvasta brinn; tag fram, tag fram!"

Både i Njurunda och i min hemtrakt bruka de gamla svänga mjölkkärlen några varv genom elden. När man utförde vissa signerier skulle man hava "vreen eld" d.v.s. gnideld. En person i Grundsunda berättar att hans far brukade svarva tråkavlar, som användes, när man ville frambringa eld. Man klöv kavlens ena ände och stack in fnöske i springan. Ena änden av kavlen stacks in i en liten fördjupning i väggen och den andra löpte runt i en fördjupning i en liten brödlapp som man höll framför sig. Så lät man tråkavlen löpa runt med tillhjälp av en "vind" d.v.s. en båge med ett snöre som var virat ett varv omkring kaveln. När man drog denna "vind" fram och åter löpte sålunda kaveln runt. Den eld som man fick genom gnidning kallades "vreen eld" eller gnideld och begagnades vid signerier. Och när en gumma säljer mjölk, tar hon alltid tillbaka tre skedblad för att undvika ont. Likaså när hon säljer smör: hon tar tillbaka en liten bit.

I Njurunda bruka också de gamla gummorna rita ett kors eller hellre en ring med tummen eller pekfingret motsols under botten på de kärl, som de togo emot eller lämnade ut till andra t.ex. ett mjölkkärl, en smörbytta e.d. Korset är ju (av) kristet (ursprung), men månge inte ringen, som de rita motsols vid alla möjliga tillfällen, är soltecknet och således en kvarleva ifrån soldyrkans dagar.

Ja ska ta ännu några ex. på, huru de rita soltecknet:

En lärarinna i Njurunda såg huru en gammal skröplig gumma som för första gången på våren hade gått ut på gården, stod där med käppen och ritade cirklar och linjer i en dypöl under det hon spottade och läste. Denna gumma var för övrigt så fruktad för sina onda ögon, att hon inte fick komma in i t.ex. köket i den gård, där hon bodde, oaktat hon bodde hos sin egen dotter. En gång kom dock den gamla halvvägs in genom köksdörren men blev genast utmotad av dottern, som sen strök upp flera tändstickor och kastade efter gumman. Detta hände om jag inte minns orätt i fjol vår.

Märkligt är, att om en visgubbe har lagat till en medicin som

man skall smörja sig med, måste (det) smörjandet ske *medan solen är uppe*.

En gumma i Njurunda hade en gång råkat ut för ont och sökt hjälp hos en visgubbe. Hon fick brännvin att smörja sig med (medan solen vore uppe). Om 3 à 4 dagar träffade hon visgubben och hennes plågor voro nu värre än tillföre. "Men varför har ni inte smort er, som jag sagt, att ni skulle göra?" sade visgubben: "Herre Gud; det har ju inte vare nån sol, så jag har inte kunnat," svarade gumman.

När man döper flera barn på en gång i samma vatten, bör man döpa pojkarna först. En präst ifrån Arnäs dvs. här i stan gjorde inte så en gång, utan han började med en flicka. När han hade döpt barnen såg han, att gubben, som rådde om flickan, såg så missbelåten ut. Han frågade om orsaken. "Det där var nog inte riktigt det, att flickan döptes först," tyckte gubben. På prästens fråga varför, förklarade gubben, att om en flicka döptes först, så fick hon – skägg.

Vidare påstås det också, att när man bär ett barn, som skall döpas, in i kyrkan skall man bära det högt, ty då blir barnet något stort i livet. Vidare bör man låta barnets huvud och sedan fötter försiktigt vidröra dörrposterna i kyrkdörren. Det bevarar för ont & medför lycka.

I fråga om kreaturen hade man också att iakttaga en del försiktighetsmått.

När man hade köpt en ko och förde henne till gårds skulle man föra henne 3 gånger motsols runt en jordfast sten och sedan baklänges in i ladugården. (Ryssland!) I Njurunda flytta de till fäbodarna inte på vilken dag som helst utan endast under vissa veckodagar – vilka minns jag inte.

Om ett kreatur inte trivdes å en gård, kunde man "trygga" det, så att det trivdes. Detta tillgick på flerahanda sätt. Ett var följande: Man tar vigselringen samt nycklarna ur 7 slags lås och lägger i en påse. Sen lägger man påsen i en gryta med vatten. När man kokat vattnet en stund, ger man det sedan åt kon. För åtskilliga

år sedan var jag vittne till att en gubbe gjorde så. En stund efter det, att kon druckit nyckelvattnet, sade gubben: "Ja, kon ligg & jest och må gött nu" (jest = idisslar.)

I Njurunda hade jag bevars en ko. Men en höst ville kon inte mjölka riktigt bra. En gumma sa då till min hushållerska: "Ta bara en gammal almanacka – det är samma vad årtal det är – och spik opp ovanför krubban, för jag vet, att *det* är bra."

När korna inte vilja gå hem ifrån betet, kan man kurera dem på följande sätt: Man tar ett (eller om det inte räcker) två à 3 strumpband och binder dem omkring kons kropp. Så tar man en lobesman och låtsas väga kon. Sedan man gjort detta, knyter man upp knuten, och tar bandet av kon, men man låtsar som om man hade en tung börda i det ändå. En av de närvarande fattar tag i bandet, precis som man gör, när man skall bära en tung mjölsäck. En annan låtsar lyfta den tunga bördan på ryggen. Så bär man bort bördan och stjälp av den nånstans utanför fähuset. Jag har talat med en person i min hemtrakt, som varit med om att lyfta bördan, när man på detta sätt vägde korna.

Om man vill att kalvar inte ska få horn finns det ett mycket enkelt medel. När man har mjölkat kon första gången efter kalvningen och tömt mjölkstävan, lämnar man litet mjölk kvar i stäva, som man sen tömmer ut över kalvens huvud. Om kalven sen än levde hundra år, får han dock inga horn.

Botande av sjukdomar (utan läsning av formler) och med delvis naturliga medel

En gubbe här i staden berättade att han hade ett barn som var mycket skrikigt och sjukligt, beroende därpå att modern hade "förkyld blod". Han botade dock barnet på följande sätt. Vid midsommartiden, då marken stod som bäst beklädd med blommor, tog han på kvällen och bredde ut ett lakan, vilket fick suga åt sig blomdoften. Sen lade han barnet naket i lakanet, vilket sålunda på sätt och vis blev ett kallt omslag. Härvid var dock att

märka, att lakanet måste tagas in innan kl. 1 på natten.

Mot vissa sjukdomar brukar man tvätta sig i vatten som man blåst i. Inte vilket vatten som helst dugde, utan det skulle vara "nolrönnenvatten" d.v.s. vatten som runnit mot norr. Blåsningen skedde så att man tog ett halmstrå med 3 leder, varpå man högg av det vid alla lederna så att man fick 3 korta ihåliga pipor. Med dessa blåste man i vattnet och sen korkade man igen flaskan som man hade det i. Sedan kunde man taga vatten ur flaskan och tvätta sig, när man så ville.

Istället för att blåsa med halmstråna kunde man också gå till en smedja och blåsa med smedjebäljen. Jag har sett personer i min hemtrakt gå och hämta "nolrönnen vatten" för att blåsa i det.

När små barn fått ris eller engelska sjukan, botar man dem genom att "*dra dem genom jola*". Det sker ute på det sättet att man gräver ett hål i en dikeskant eller dylikt, så stort att barnet obehindrat kan föras fram igenom det. Så för en person barnet fram igenom hålet och en annan person tar emot det. Härvid säger man: "Här kommer en valbunden man, släpp honom fram." Slutligen mutar man jorden eller andemakterna i jorden genom att nedlägga knappnålar, en silverslant e.d.

Men jorddragningen kan också ske inne i huset. Man lägger då torvor på sitsen av en stol samt på två sidor så att en öppning bildas. (Troligen också torvor på golvet.) Härvid är dock märkandes att man skall sticka 3 knappnålar i varje torva som ligger överst. Sedan jorddragningen är förrättad, läggas torvorna på en plats där knappnålarna få rosta i ro.

Slutligen kan man också dra barnet genom öppningen i en trädstam, som delat sig och sedan vyxat ihop.

Mot vårtor i händerna finnes en hel massa botemedel. När jag var liten hade jag fullt med sådana på vänstra handen. Men så sa en gammal gumma, att jag skulle ta och "tvätta bort dem". Ta bara ett såll, sade hon, och ställ det emot månen så, att denna kan skina igenom sållet. Tvätta sen händerna i månskenet innanför

sållet. Men det måste göras en torsdagskväll i nymåne (eller fullmåne?) Jag gjorde så, och sen försvunno vårtorna.

Men man kan också knyta bort dem. Man tar en silkestråd och knyter tre ringar omkring var våra. Sen lägges tråden i jorden, i en gödselhög, i en kalvkätte d.v.s. på en sådan plats att den snart förmultnar. När detta har skett, äro också vårtorna försvunna.

Ett tredje sätt är att ta lika många ärter, som man har vårtor. Så kastar man ärterna ned i något vatten t.ex. i en brunn varpå man "skubbar" allt vad man kan för att hinna in i ett hus – vilket som helst – innan ärterna sjunkit till botten. En person kan ju lämpligen stå vid brunnen och se till om han verkligen hinner. I så fall gå förstås vårtorna bort. Ärterna kan man också kasta i en uppledd bakugn var man går därifrån utan att se tillbaka.

Man kan också ta en fläsksvål och gnida den 3 varv motsols kring var våra, varpå fläskstycket nedgrävas i jorden, så att det får uppruttna varvid vårtorna förstås försvinna. Slutligen kunde man göra så att man gick till en grinda när det nyss hade regnat o.s.v.

Till sist vill jag anföra något om vad kvinnor, som går med barn, måste iakttaga för att barnet inte ska få lyten m.m.

Hon får inte dricka ur ett stort drickeskärl, ty då får barnet bred mun. Hon får inte titta ned i en flaska, ty då blir barnet vindögt, inte titta ned i en bösspipa, ty då får barnet röda ringar kring ögonen. Vidare får hon inte kliva eller krypa genom en gärdesgård, ty då blir barnet tjuvaktigt och vill gärna krypa och klättra. Blir hon rädd, får hon inte slå med händerna mot sin kropp ty då får barnet fläckar. Och slutligen får hon inte sitta å ett visst ställe och äta på t.ex. smörgås, ty då får barnet sur andedräkt. – Om det är någon som tycker, att denna sista varning behövs inte, kan jag omtala, att jag helt nyligen talat med två personer, som bedyrar, att det slår in.

Ofta hör man personer tala om 6:te och 7:de Moseböcker, ja, en gubbe här i Härnösand påstod, att utom de vanliga 5 Moseböckerna fanns det ytterligare 5 böcker, som handlar om huru man på övernaturligt sätt botar sjukdomar, fördriver onda andar o.s.v. De påstå vidare, att Mose stal ur Ischia tempel i Egypten prästernas trollkonstbok och dess innehåll jämte det han fick lära av sin svärfader, prästen Jetas, utgör innehållet i de 5 sista Moseböckerna. Att han stal de egyptiska präst[e]rnas trollkonstbok omtalas i några av de apokryfiska böckerna, påstå de. Om så är, tror jag för min del, att detta omtalade tjuvknep hos Mose inte bör anses sakna allt historiskt underlag.

Enligt folktron finns ett ex. av de senare Mose böckerna nedgrävda under altaret i varje domkyrka. Men i Uppsala domkyrka [finns] ett ex. tillgängligt än i dag, dock endast för präster. Somliga präster studera dem dock mera, somliga mindre. F.d. Prosten Lundström i Arnäs hade studerat dem ganska mycket.¹⁸

En gubbe här i stan sa, att han hade en gång ett utdrag ur böckerna, men han brände upp det, ty han var rädd, att om han bleve arg på någon människa, kunde han frestas att sända allt möjligt ont över henne. Även i Njurunda påstå de att den eller den personen, som nu är död, hade haft 6:e och 7:e Mos.

Då nu inga senare Moseböcker finnas till, torde tron om deras tillvaro uppkommit på det sättet, att någon s.k. "svartkonstbok" utgivits, och har man, för att den skulle få större anseende, uppgivit, att innehållet vore hämtat ur hemliga Moseböcker.

När man studerar folksägner tycker man att det är märkvärdigt, att samma sägen kan vara så allmänt spridd över ett helt land, och att en viss tilldragelse kan framställas såsom hade den skett på flera olika platser. Huru emellertid en särskild sägen kan knytas fast vid olika platser ska jag giva ett par ex. på.

En halv mil ifrån min hemby ligger ett litet berg bredvid byvägen. På dess topp har en person borrar in tre järnsprintar, så att de bilda hörnen i en triangel. Min broder som är ett par år äldre än jag, hade som barn sett dessa järnsprintar. Men han

hade också i folkskolans läsebok sett en bild föreställande Loke som var fastkedjad vid ett berg o.s.v. Antingen medvetet eller omedvetet ljög han nu emellertid för mig och sa, att en person som hette Grundström hade varit uppe på berget och fått se en dörr, som öppnade sig där, och en karl, som låg där bunden med kedjor och han vred sig, där han låg fjättrad utan att komma lös. Jag trodde naturligtvis detta fullt och fast och troligt är, att jag sen omtalade historien för andra barn. Nu – 20 år efter denna tid – har jag hört personer säga, att Grundström lär ha sett något märkvärdigt på berget bredvid byvägen.

Ett annat exempel. Förra året talade några personer sins emellan om att vid kyrkvägen som går ifrån min hemby en sten funnes som vrider sig för varje gång kyrkklockorna ringa. Men detta hörde en gammal blind gubbe, som var närvarande. Han omtalade då, att när de bröto kyrkvägen funno de en sten som var litet märkvärdigare än andra stenar. De beslöto då att ljuga och säga om denna sten, att han vrider sig för varje gång kyrkklockorna slå.

Ofta gör man så att man endast skrattar helt föraktligt åt de gamla sägner som äro gängse ibland folket och åt den vidskepelse, som ännu finnes kvar ibland dem. Men så bör man inte göra. Det vi kallar vidskepelse och övertro är väl i många fall endast röster av gamla religionsformer, av högre ålder än vi äro benägna att tro. I stället borde vi betrakta sådant med samma intresse som vi betrakta andra minnesmärken ifrån svunna tider. Men mycket i folkets föreställningskrets som har kulturhistoriskt värde glömmes i vår tid och de gamla som dö, tar det med sig i graven. Därför borde man just nu passa på och uppteckna allt sådant innan det blir försent. Man upptecknar versformler inte bara för att veta huru de lydde – ehuru detta ju också har sin stora betydelse – utan också därför att man ska få se huru mycket en sägen är utbredd, huru den invandrat, varifrån den uppkommit o.s.v. Vi, som vistas bland de bredare lagren av Sverges folk kunde ju betrakta denna uppgift att rädda undan åt efter-

världen rästerna av våra förfäders urgamla tro och tankevärld som *vår* uppgift.¹⁹

Noter

Noter till Grundbergs inledning

- 1 Se översikt med referenser i Grundberg, L. (red.), Grundsunda hembygdsförening 50 år (1941–1991). Jubileumsskrift, Husum 1991, s. 9 ff. Om Hellman och Murberget, se Halén, A. Hellman, Theodor, i: Svenskt Biografiskt Lexikon 18:573–575, Stockholm 1969–1971, och Arcadius, K., Museum på svenska. Läns museerna och kulturhistorien. Nordiska museets Handlingar 123. Stockholm 1997, s. 139 ff.
- 2 Se t.ex. Grundberg, L., Kyrka, socken och sägen. Om Kyrkesviken, religionsskiftet och kyrkobygget i norra Ångermanland, i: Oknytt 3–4/1994:4–35.
- 3 Upplysningarna om Gottfrid Holmlund är huvudsakligen hämtade ur Grundsunda hembygdsförenings arkiv. Förf:s mormor Elsa Häggkvist (1910–89) var f.ö. syster till "morbror Gottfrids" maka Thyra, född Sandberg (1896–1986) och var i flera år "lillpiga" i familjen. Makarna Holmlund fick två barn, Sune (1919–77) och Karin (f. 1921). En längre biografi över Holmlund ingår i en kommande bok om utgrävningarna vid Kyrkesviken.
- 4 En översikt om kurserna ges i Hellman, Th., Föreningen för norrländsk hembygdsvetenskap. Dess uppkomst, arbete och uppgifter, i: Arkiv för norrländsk hembygdsvetenskap 1918, s. 44 ff.
- 5 Den första kursens två terminer presenteras ingående i Hellman, Th., Redogörelse för de av föreningen sommaren 1914 i Härnösand med statsunderstöd anordnade vetenskapliga kurserna i hembygdsvetenskap och hembygdsundervisning för norrländska folkskollärare. Härnösand 1914, resp. Hellman, Th., Redogörelse för de av föreningen sommaren 1915 i Härnösand med statsunderstöd anordnade vetenskapliga kurserna i hembygdsvetenskap och hembygdsundervisning för norrländska folkskollärare. Härnösand 1916.
- 6 Hellman, Th., Den svenska folkskollärarekårens fortbildning. En utredning och ett förslag. Pedagogiska skrifter, h. 81. Lund 1917.

- 7 Länsmuseet Västernorrlands arkiv.
- 8 Delar av materialet publicerades av Holmlund ett decennium senare i artikeln "Folketro och vidskepelse. Från Grundsunda och närliggande socknar i norra Ångermanland", vilken vann första pris i Örnsköldsviks Allehandas "folkminnestävlan".
- 9 Norlinds folkloristiska verksamhet har presenterats av Bringéus i artikeln Tobias Norlind som folklorist i Svenska landsmål och svenskt folkliv 1990:45-74. Jfr även Bohlin, F., Norlind, Johan Henrik Tobias, i: Svenskt Biografiskt Lexikon 27:558-564. Stockholm 1990-1991.
- 10 Musikmuseet har välvilligt ställt kopior av manuskriptet till författarens förfogande.
- 11 Lewin, B., Ett brev till Fridtjuv Berg, i: Lärartidningen 25/1972; Holmlund, S., Prosten och skollärarn, i: Lärartidningen 43/1972.

Noter till Holmlunds text

- 12 Syftar på arkeologen Oscar Almgren (1869-1945) vilken samma år som Holmlund skrev detta blev professor (den första i Sverige) i ämnet nordisk och jämförande fornkunskap vid Uppsala universitet. (I manuskriptet står felaktigt *Almqvist*.)
- 13 Karl Arvid Edin (1880-1937) var docent i statistik vid Uppsala universitet.
- 14 Godmark i Grundsunda socken, Ångermanland
- 15 Den välkände väckelsepredikanten och prästen i Nora församling i södra Ångermanland, Pehr Brandell (1781-1841)
- 16 Den myndige kontraktsprosten i Gideå Jonas Erik Björkquist (1845-1921) var känd för att kraftfullt motarbeta frikyrkorörelsen. Han var far till Manfred Björkquist, som 1915 grundade Sigtunastiftelsen och sedermera blev Stockholms första biskop
- 17 Holmlund har tydligen vid föredraget avstått från att återge brevens riktiga namn, vilka dock återfinns i manuskriptet. Namnen har dock uteslutits även i denna återgivning.
- 18 Kyrkoherden i Arnäs Anton Lundström (1856-1906) utnämndes till kontraktsprost 1905, strax före sin död. Han efterträddes som prost 1907 av den tidigare nämnde J.E. Björkquist.
- 19 Ett tillägg - i vissa stycken mycket svårtolkat - finns till manuskriptet med följande lydelse:
En flicka i Nordmaling måste för 50 år sedan fara efter en tattarpojke

ända till Arnäs och lägga sig bredvid honom. Han löste henne då och förmanade henne att vara aktsam. *Bondjäntan* skojade med tattarpojken. Denne sade att hon skulle akta sig annars skulle han ställa så till att hon måste följa honom. Husbonden såg att pojken rörde vid hennes kläder på något sätt och rådde flickan därför att byta om alla kläder till natten. Hon gjorde så och lade dem på nystbenet. Detta vikade slängde och gick runt hela natten.

En gubbe här i *Hsand* påstod att tattarpojken hade ett nyckelben av grodan som han strök 3 gånger efter hennes kläder.

Grodben för att bli osynlig

Ormen måste infinna sig och lägga huvudet på ett kors av två trästickor.

Ormstjärt i tobakspipan. Ormen söker vatten då han bitit

Vaka *julnatt* Sitta på vedkubben, Bära in selen. Gräva i askan.

Vaka *nyårsnatt* Kasta skon, Hämta vedträd.

Vaka *midsommarnatten* (Se sin tillkommande.)

Klippa en drömstege med udda pinnar och lägga under kudden.

Jag sätter mina skor i T att jag min käraste ska få se

Karls Drömströmming (Jägerfält)

Med kyrkogårdsmull kan man skilja dom som äro kära åt.

Brandel (se not 15) *lät* sin dräng taga sina galoscher. Såg då i danslokalen en hund som hoppade ifrån axel till axel.

När det var tuppdun i en kudde fick man inte dö. Man tog då bort kudden samt tog en sten ur den knut invid vilken sjuksängen stod. Eldade den så den blev röd. När den svalnade dog den sjuke.

Fisklycka kyrkogårdsmull

DANIEL BRÖMSTER

Aktuell sockenhistoria

Sockenhistoria kan skrivas på många olika sätt – den intresserade hänvisas till exempelvis Sven Bertil Janssons artikel "Hembygdsböckernas ideologi" i *Tre Kulturer* 1, s.191–204 (1983). För Västerbottens del finns ett flertal sockenhistoriker skrivna eller redigerade av fackmän eller amatörer. Karl Fahlgren skrev om landskapets kustland – från Umeå och Sävar upp till Skellefteå men även om Åsele. Ossian Egerblad var sysselsatt mest med lappmarksförsamlingarna men skrev även om Degerfors. Tyko Lundkvist redigerade (och skrev) Hembygdsboken (Nordmanling och Bjurholm, som ju formellt hör till landskapet Ångermanland men sedan snart 200 år tillhör Västerbottens län) och Vännäs kommuns historia (tillsammans med Tore Nilsson). Alla kan de tjäna som representativa exempel. I huvudsak framställs i dessa arbeten traktens historia fram till vår tid. Den yttre utvecklingen presenteras sakkunnigt och man får mestadels en redovisning av bygdens mer framstående personer. Storhopen av befolkningen lämnas ofta åt sitt öde, men Egerbladhs och Lundkvist-Nilssons arbeten innehåller en stor del personhistoria. Sedan är det en annan sak att mycket av denna skulle behöva revideras mot bakgrund av senare fynd och tillrättslägganden.

Sockenhistoriker ger den intresserade läsaren inte bara en bakgrund till tillvaron utan även en förankring till tidigare släktled – dagens blomstrande släktforskning vittnar om att många är angelägna att finna rötter i det förflutna. Ibland blir det ytterst tunna rottrådar eller kanske bräckliga halmstrån, som man krampaktigt tar tag i för att kunna visa upp härstamning från

någon märklig person. Visst skänker det släktforskaren det största nöjet och den största tillfredsställelsen, om man själv bedriver sin källforskning, men det finns otvivelaktigt mycket att hämta i sockenhistoriker av skilda slag. Som tröst för den noggranne forskaren-amatören finns det i sådan litteratur som oftast något som man inte utan vidare kan acceptera utan att själv gå till källan för att kunna verifiera eller korrigera.

Även i Ångermanland och då framför allt Nolaskogs, vilket ligger den som är född i Nordmaling närmast till hands, är det historiska intresset påfallande stort. Örnsköldsviks skriftserie med monografier om sörkörare och fiskare, Erik A. Nylanders Familjeregister för Själevad och Ester och Otto Lundströms arbeten om Grundsunda och Gideå är utmärkta exempel liksom de mycket utförliga redovisningar av hemman och gårdar i socknarna nolaskogs, som kommit under senare decennier. De sistnämnda skiljer sig radikalt från andra nämnda arbeten genom att de utgått från den fasta punkten – byar och hemman – medan släkterna inte följts på samma sätt som hos t.ex. Nylander.

I det följande kommer jag att ta upp till jämförelse de två senaste sockenkatalogerna (om jag nu får kalla dem så) som kommit om bygden nolaskogs – Byar och gårdar i Arnäs resp. Sidensjö – och en motsvarande om Skellefteå socken under nya tiden fram till 1650.

Två socknar nolaskogs

Teo Sundin, f.ö. en av Johan Nordlander-sällskapets trognaste medlemmar, har under flera decennier ägnat sin fritid åt att kartlägga hemman och ägarförhållanden i ett flertal av Ångermanlands socknar med början i Nordingrå. Han har hela tiden haft ett nära samarbete med sonen Per, som under senare år fått axla ett allt större ansvar för redovisningen av faderns material.

Boken om Nordingrå (1975) kom att bli stilbildande för Sundinarnas verksamhet. Ett tidsödande och djuplodande sökande i arkiv och längder har gjort att de kunnat följa utvecklingen hemman för hemman, by för by från tiden för de första skattelängderna, vilket för Ångermanlands del innebär från 1535, då landskapets äldsta bevarade skattelängd tillkom (Giärder och hielper). Här redovisas alla socknar och i de redovisningar av byar och gårdar i landskapet som publicerats under de senaste decennierna har man utgått från denna hjälpskattelängd och sedan följt utvecklingen sådan den framgår av senare längder, över boskap, hjonelag, mantal och dylikt. Även domboksmaterialet har spelat stor roll och det har på ett värdefullt sätt kompletterat personlängderna. Om man är riktigt lyckosam kan man få en hel del uppgifter om släktingar i samband med arvstvister vid tinget, men sanningen att säga är det mycket ovanligt att finna släkttabläer liknande dem man kan se i sydligare landskaps domböcker.

Teo Sundin var i många år yrkesverksam i Nordmalingstrakten men han är född i Nordingrå "sunnan Skula" och är sedan något år återflyttad till sydligare breddgrader och är numera bosatt i Skön. Det var alltså ingen tillfällighet, att hans första större arbete tillsammans med sonen Per kom att handla om släkter och gårdar i Nordingrå under tiden 1535–1895. Detta verk har kommit att bli oundgängligt för den som kan räkna härstamning från den socknen. Författarna har fortfarande några exemplar av skriften kvar – ett tips till den intresserade.

Våren 1998 utkom ett nytt arbete av far och son Sundin – Släkter och gårdar i Arnäs 1535–1915, en massiv och fullmatad volym på 861 sidor lika fullödiga som tidigare verk. Uppställningen av materialet är som vanligt föredömligt klar och redig – by för by, hemman för hemman kan man följa utveckling och förändringar vad avser familjer och släkter. Numreringen av byarna gör det lätt att följa hemmansbyten och giftermål. Hundra sidor med in- och utflyttningar ger ytterligare in-

formation åt utsocknes intressenter.

En viss brist finns emellertid – en stor del av byarna i det gamla Arnäs saknas helt i framställningen. Byarna 68 – 98 i den inledande redovisningen av numreringen är nämligen de byar, som i början av 1800-talet bröts ut ur Arnäs socken under namn av Gideå kapellag med Trehörningsjö. Orsaken (som inte anges) är att en annan forskare sysslar med Gideådelen och att man tagit kollegial hänsyn till detta. Jag vill här upprepa en förhoppning, som jag gett uttryck åt i annat sammanhang, nämligen att numreringen av byarna i den kommande boken om Gideå blir densamma som i Arnäs-boken, så att man lättare kan följa de kringflyttande i spåren.

Den som inte själv sysslat särskilt mycket med Arnäs socken- eller personhistoria kan förstås inte annat än beträffande några speciella detaljer bedöma de uppgifter, som boken är överflödande rik på. Med tanke på den erfarenhet som tidigare publikationer av far och son Sundin har gett tror jag mig emellertid kunna säga, att man som släktforskare får ta det allra mesta för gott. Förmodligen kan man tvista om en del persondata – sådana är som alla vet ofta approximerade i sådana här arbeten och inte så sällan felaktiga i kyrkoarkivalierna. Som helhetsomdöme om Släkter och gårdar i Arnäs kan man emellertid säga, att kvaliteten är på högsta nivå. Jag har tidigare karakteriserat det som Sundinarnas bästa verk och jag vidhåller fortfarande den bedömningen. Det är ingen tillfällighet att Teo och Per Sundin har tilldelats 1998 års prestigefyllda Victor Örnbergs Hederspris, till vilket de gratuleras!

Både i boken om Arnäs och i Sidensjö och Skorped – Släkter och gårdar av Anna-Greta Näslund, Paul Olsson, Per Sundin och Sven Z. Sundin (Örnsköldsvik 1998) inleds beskrivningen av hemmanen med notiser ur domböckerna med anknytning till den aktuella byn/hemmanet. Rent allmänt ger dessa en god bakgrund åt framställningen och kan ge upphov till många reflexioner hos läsaren. Sidensjöboken har den fördelen att det

aktuella utdraget där dateras med årtal i vänstermarginalen, vilket ger en god överskådlighet. Dessutom har författarna av den senare boken en inledning för varje by, där man redovisar tidigare skrivningar av bynamnet, oftast med en etymologisk förklaring.

För den som har någon erfarenhet av äldre domböcker och språket där kan det verka som om detta i många fall fått en något välfriserad form; de gammaldags mustiga orden har ofta slätats ut och ger ibland ett lite menlöst intryck. Det kanske inte heller är alldeles lätt för den obevandrade att förstå meningen, när det heter att Olof Hanssons hustru i Nyland kallat sin hustru en dåre, som Jon Johansson sade i rätten. I redovisningen av detta ganska dråpliga ärende tycker jag nog att man missat en poäng, när man utelämnat slutklämman. Man avslutar sammanfattningen med att dryga böter påfördes de båda grannarna och tar inte med vad rätten sade om ett omtvistat svin, nämligen "Swijnet eger den som det sig sielff hemmar till", d.v.s. att den som svinet självmant gick till, skulle få behålla det – i sanning en salomonisk dom!

I båda arbetena står Per Sundin för noggrann genomgång och redovisning av båtsmännen i socknarna. Visserligen behövde dessa inte prestera lika många utskrivna per år som under den tid de var knektsocknar, men man måste ändå beundra den fullständighet han kunnat uppnå – den uppskattas alldeles särskilt av den som försökt sig på samma uppgift för landskapets nordostligaste socken! I en tidigare anmälan av Arnäs-boken påpekade jag visserligen med en viss undermening det märkliga i att det mot slutet av 1600-talet fanns en båtsman med samma personnamn och båtsmansnamn både i Arnäs och i Nordmaling. Per bekräftade sedan att det var samma person, som först var båtsman i Nordmaling och sedan bonde i Arnäs.

Ja, små felaktigheter kan man finna lite varstans, men på det hela taget tycks böckerna från Nolaskogs ha påfallande lite av den varan! Tycker någon, att jag behandlat Sidensjöboken lite

styvmoderligt i den här framställningen, vill jag poängtera, att båda arbetena håller samma höga klass och att jag för egen del funnit dem ovärderliga, när det gällt att kartlägga tidiga generationer i min mormors farssläkt.

Bönder och gårdar i Skellefteå socken

Ulf Lundström i Skellefteå har under många år lagt ner ett hängivet arbete på att kartlägga Skellefteå socken på motsvarande sätt som Nolaskogs-forskarna gjort. Det första resultatet förelåg 1997 i form av Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539 – 1650. Detta tungt vägande arbete ingår som del 3 i Kulturens frontlinjer, en serie som redovisar forskningsprogrammet Kulturgräns norr: Förändringsprocesser i tid och rum, som samlat forskare inom åtta ämnesområden vid främst Umeå universitet och Sveriges lantbruksuniversitet. Programmets uppgift är formulerad så att "dels granskas kulturgränser som utgör sega, tidsmässigt djupt förankrade strukturer inom ett geografiskt rum, dels krafter som på olika sätt sveper fram över rummet och ibland förmår uttradera en kulturgräns, men ibland lämnar en gammal gräns helt orubbad".

Mot den bakgrunden har författaren kartlagt bebyggelsehistorien i Skelleftebygden och minutiöst granskat allt tillgängligt källmaterial på samma sätt som ångermanlänningarna med den skillnaden att det här fråga om ett enmansverk. Han presenterar också sitt material på ett annorlunda sätt. Till att börja med är det uppdelat i två delar, varav den första innehåller analyser och kommentarer. Han börjar med en inträngande analys av hur socknen varit organiserad i fjärdingar och hur dessa förändrats bland annat när nya församlingar avsöndrats från den gamla storsocknen. Ett intressant, men kanske lite halsbrytande, uppslag är att han för in Nordmaling som en möjlig gammal fjärding i Umeå socken, som under känd tid varit indelad i tredingar. En

annan hypotes, som kanske kan vara troligare, är att Skellefte-socknens Norrfjärding tidigt kan ha haft samröre med Piteå socken. Båda hypoteserna öppnar emellertid intressanta perspektiv och är värda att prövas vidare.

Vad Nordmaling beträffar, anses ju den socknen ha formerats omkring 1480 som en avsöndring från Grundsunda. Detta år bestämde nämligen ärkebiskopen Jakob Ulfsson, att byarna Ava, Rönnholm och västra Kronören skulle föras till Grundsunda i kyrkligt hänseende. Judiciellt hörde de även i fortsättningen till Nordmaling. Kan detta räknas som bevis för att Nordmaling då skildes från Grundsunda? Att socknarna haft samröre med varandra som varande de längst nordostligt belägna i Ångermanland, visas av att tinget 1413, då gränsen mellan byarna Järnäs och Bredvik i Nordmaling fastställdes, hölls i Banafjäl i Grundsunda. Av elva "åsyna män" var en från Arnäs och fem vardera från Grundsunda och Nordmaling. Klemens i Berge (Umeå) och Östen i Hummelholm (Nordmaling) var "minnesgoda män".

Å andra sidan – rent bokstavligt – hörde tre byar i dåvarande Umeå socken till Nordmaling i kyrkligt hänseende – Hörnsjö, Gräsmyr och Mullsjö. Inte förrän 1572 överfördes dessa byar till Nordmaling även borgerligt och då tydligen genom ett resolut ingripande av fogden över Ångermanland.

Jag har velat referera allt detta för att poängtera, att Nordmaling alltid utgjort ett övergångsområde mellan Ångermanland och Västerbotten. Vi ska också ha klart för oss att Ångermanland var ett etablerat begrepp långt innan Västerbotten formerades som landskap. Uma och Bygda räknades i äldsta tid också till Ångermanland. Kanske Ulf Lundström har snubblat över en guldklimp, när allt kommer omkring?

Kontakter mellan Skellefteå och områden i landets sydligare delar belyses; bland annat hade Uppland med Uppsala och kanske framför allt hamnstäderna Öregrund och Östhammar stor betydelse. Liksom för alla kustsocknar, i varje fall från norra delen av Bottenhavet och norrut, var också kontakterna med

rikets östra del, Finland, av stor vikt. Vägen över havet var lättframkomligare och snabbare än den gamla Norrstigen.

Finnar och samer är ett annat kort avsnitt med redovisning av ort- och terrängnamn med sådant ursprung. Möjligen skulle man kunna invända mot att flertalet av dem som för perioden 1539 – 1650 dokumenteras som finnar eller troliga finnar anges med tillnamnet *Finne*. Var det inte snarare så, att en sådan beteckning angav ursprunget och inte kan uppfattas som ett egentligt namn?

Den andra delen av Ulf Lundströms arbete innehåller beskrivning av byar och gårdar, fjärdingsvis redovisade. För varje by finns en kort inledning som tar upp antalet hemman i byn under de första århundradena, vilka fiskevatten som nyttjades och hur tillgången var till timmerskog och mulbete. Liksom i Sidensjöboken tas äldre skrivningar av byns namn upp, men man finner här inga etymologier.

Av beskrivningen av de enskilda hemmanen får man veta vem som ägde hemmanet under äldsta tid (d.v.s. från 1539, då den äldsta kända skattelängden för Västerbotten är daterad), hur många spannländ det hade och hur många lass äng. Med stor noggrannhet redovisas sedan förändringarna från tid till annan. Fisket tas upp på nytt, boskapen redovisas i den mån det funnits tillgång till boskapslängder. Släktskapsförhållanden belyses, oftast med hänvisning till Johannes Bureus "Om Bura namn och ätt", som författaren tidigare i annat sammanhang betecknat som mycket tillförlitlig framför allt vad gäller allmog.

Källor och litteratur upptar fyra tätskrivna sidor och författaren har uppenbarligen utnyttjat sina källor väl – som jag antytt är bybeskrivningarna späckade med information, som det kan vara svårt för en läsare att ta till sig. Jag vill här bara ge ett exempel på hur notiserna kan vara utformade. Om Tåme c heter det:

Åren 1543 och 1546 är hustru Kerstin ägare till gården. År 1543 hade hon 3 spannland åker (0,5 hektar) och 5 lass äng. Hustru Kerstin kan vara identisk med den hustru Christin som 1552 gav 1 mark i gåva till kyrkan, enligt kyrkans räkenskaper. Åren 1547-85 ägs gården av Lasse Ersson, som sannolikt är en son till hustru Kerstin. Åren 1555-58 fångar han säl tillsammans med Olof Andersson. År 1557 hade de en båt och 5 nät. Fångsten blev 2 sälar. År 1559 är gården på 4½ markland. Vid Älvsborgs lösen 1571 äger Lasse Ersson 1 skålpund koppar, 4 kor, 1 kviga om 1 år, 4 får, 3 getter samt 1 sto för 3 mark. Egendomen värderas till 60 mark och 4 öre. I registret över unga män från 1577 redovisas en Erik Larsson i Tåme. Denne är sannolikt son till Lasse Ersson.

Åren 1585-86 byter sannolikt Lasse Ersson hemman med Olof Andersson som tycks äga Byske nr 5. Tåme c läggs till Olof Anderssons hemman i Tåme.

Den här notisen är representativ i så måtto, att den innehåller en stor mängd information, men den är avsevärt kortare än de flesta andra. Jag vill ge ytterligare ett exempel, beträffande Tåme övriga, där det heter:

Jon Karlsson i Tåme var i slutet av 1400-talet gift med Mariet som var en halvsyster till Lussi vilken i sin tur var en dotter till Anders Olofsson i Bure. Möjligen hade de båda halvsystrarna samma mor. En sons sons dotterdotter till Jon Karlsson och Mariet var hustru Britta som var gift med prästen Herr Nils i Järlåsa i Uppland. Hon lämnade dessa uppgifter till Johannes Bureus den 8 mars 1608. Britas mor kan ha varit en syster till Olof Andersson på Tåme nr 2. Familjen bör ha varit välbärgad eftersom ett barn gifter sig med en präst. De övriga leden till Jon Karlsson bör i så fall ha varit Anders Olsson, Olof Jonsson och Jon Karlsson.

Även om hustru Britta skulle tillhöra någon av de övriga släkterna i byn är det sannolikt att Jon Karlssons son hette Olof Jonsson eftersom tre bönder i byn hette Anders Olsson år 1543. Men sannolikt tillhör Jon Karlsson och Mariet släkten på Tåme nr 2.

De här notiserna är några av de kortaste – som regel omfattar de en sida eller mer för varje hemman, men de är ändå representativa för hur utformning och innehåll ser ut. Det ligger i sakens natur att de måste innehålla många reservationer i form av "är nog", "torde vara", "troligen", "sannolikt" eller "möjligt". Även om en efterträdare till en Lars har *Larsson* som patronymikon, kan man ju inte vara säker på att en son efterträtt sin far. Det är naturligtvis lättare, om namnen är mer särpräglade som *Moses*, *Germund*, och *Rasmus*, men man måste förstås för det mesta gå på slak lina, eftersom det fanns mången *Olof*, *Jon* och liknande, ibland flera samtida i samma by. På det hela taget har Ulf Lundström hållit balansen på ett utomordentligt sätt, även om min kunskap om trakten inte alls är av den digniteten att jag kan avge ett spiksäkert omdöme!

Författaren har gjort en beundransvärd insats genom att samla alla data, som han förtecknat i sitt magnum opus. Jag måste emellertid erkänna, att jag har lättare att läsa och tillgodogöra mig innehållet i de båda arbeten jag tidigare berört i den här genomgången. Den tabellartade uppställningen i dessa ger för läsaren en koncisare form åt informationen och det blir enklare att finna vägarna för förflyttning mellan hemman och byar. Det är här inte fråga om en bok, som man kan sträckläsa som underhållningslektyr. Det är en faktabok, som ställer stora krav på läsaren. Man får genom sammanställningarna i bokens första del en god inblick i traktens näringsliv, bybeskrivningarna är späckade med information, som det kan ta en stund att smälta. Men när man väl gjort det kan även släktforskaren få tag i den information han söker.

Sammanfattning

Sockenhistorier kan skrivas på många olika sätt – ja, och med olika målsättning. Av de tre arbeten som jag behandlat här är de två om Nolaskogssocknarna Arnäs och Sidensjö-Skorped utformade på samma sätt som präglat författarnas tidigare verk (författarteamet Näslund-Olsson-Sundin-Sundin har tidigare publicerat en bok om Anundsjö) med informationen uppställd närmast i tabellform med korta inledande notiser för varje by eller hemman. I boken om Skelleftebyarna presenteras alla uppgifter i notisform, vilket ger en mindre god överblick över det närmast överflödande materialet. Ulf Lundström ger i det sistnämnda arbetet en fyllig översikt över territoriella förändringar och näringslivet, vilket saknas i de båda Nolaskogsböckerna. Dessa pryds av fotografier av äldre och nyare bebyggelse och det ger lite mer liv och omväxling för ögat, när man läser texten. Fotografier saknas helt i Ulf Lundströms bok, men i gengäld finns här ett antal kartor från 1600- och 1700-talen. Trycket har tyvärr gjort dem svårtydda i en del fall och formatet har ofta gjort texten så finstilt att den är svårläst för ett något äldre öga.

Som kortfattat helhetsomdöme vill jag säga, att alla tre arbetena är fyllda av värdefull information och väl värda att ta del av. Socknarna Arnäs, Sidensjö och Skorped är följda fram till detta sekels första decennier, och vi kan emotse en fortsättning av Ulf Lundströms djuplodande kartläggning av Skellefteå socken efter 1650!

Följande böcker har behandlats i denna artikel:

Släkter och gårdar i Arnäs 1535 – 1915, av Teo och Per Sundin. Förlag Släkter och gårdar, Örnsköldsvik 1998. ISBN 91-630-6410-3. Pris 500 kr + porto. Beställs hos författarna: Teo Sundin, Bågevägen 39 C, 856 52 Sundsvall eller Per Sundin, Åsliden 1705, 891 00 Örnsköldsvik.

Sidensjö och Skorped. Släkter och gårdar, av Anna-Greta Näslund, Paul Olsson, Per Sundin och Sven Z. Sundin. Författarnas eget förlag, Örnsköldsvik 1997. ISBN 91-630-6370. Pris 350 kr + porto. Beställs genom Sidensjö hembygdsförening, c/o Berta Jonsson, Nybyn 1101, 893 96 Sidensjö.

Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539 – 1650, av Ulf Lundström. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns norr nr 3, Umeå 1997. ISSN 1402-8506, ISBN 91-88466-04-3. Pris 350 kr. Beställs genom Kristina Holmström, Kulturgräns norr, Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet, 901 87 Umeå.

Recension

Byarna vid Stöverån: Holmfors, Dalfors, Brännfors och Holmlund. Artemis Bokförlag, Skelleftehamn. 1997.

Vårvintern 1990 väcktes frågan om en dokumentation av byarna Holmfors, Dalfors, Brännfors och Holmlunds bebyggelsehistoria. Arbetet startade med bildandet av en studiecirkel i Vuxenskolans regi. Många intresserade deltog under de följande årens arbete med att samla material till en gemensam byabok. En redaktionskommitté arbetade slutligen fram manus och bildmaterial samt redigerade boken, som gavs ut sommaren 1997. Projektet har finansierats genom bl.a. inkomster vid hemvändardagar och auktionsmedel. Bidrag har erhållits av Fornminnesföreningen och Stiftelsen Längmanska kulturfonden.

Geografiskt ligger de aktuella byarna ca 6 km norr om Skellefteälven, 25 km väster om Skellefteå stadskärna och 11–12 km nedströms Boliden. Den odlade jorden lokaliseras till en dalgång, vilken genomströmmas av Stöverån. Denna förenar sig nedströms med Klintforsån, ett biflöde till Skellefteälven.

Holmfors första åbo var soldaten

nr 77 i Skellefteå kompani, Lars Jakobsson Lindskog, född i Norsjö. Han hade varit ute i krig och suttit i fångenskap i Tyskland. Han fick vid sin hemkomst "soldatavsked" med rätt att upptaga ett nybygge. Året var 1771, han var då 40 år gammal och gift, makarna hade tre döttrar. Krononybygget erhöll 30 års skattefrihet. Redan 1780 skedde en nybyggesklyvning och soldat nr 84, Nils Larsson Kopparslagare, etablerade sig. Genom nyodling utvecklades så småningom Holmfors till en by med åtta jordbruksfastigheter.

Under de första hundra åren når barnkullarna någon enstaka gång över sex i antal. Dödligheten är påtaglig. Från 1860-talet fram till 1920-talets slut sker en markant ökning av antalet barn i familjerna, normalt 9–11, och barndödligheten minskar.

Det förtjänar nämnas att det som forskarna brukar definiera som storfamiljer förekom vid sekelskiftet. Av Ol-Oschapojkarna bildade såväl Johan som Anders och Lars familj och bodde kvar i föräldrahemmet. Två av Johans och Anders barn, liksom ett av Lars barn, föddes innan familjerna flyttade ut till egen jordbruksfastighet. Alla tillhörde samma hushåll, åt vid samma bord och sov under samma tak.

Liksom Holmfors grundades Dalfors av en soldat. Det var indelte soldaten från rote 74 i Medle, Anders Johansson Warg. Året var 1771 och nybygget beviljades 35 frihetsår. Kartläggning sker först 1797. Av denna framgår att nybygget föder 4-5 kor, en häst och 12 får, "och kan åkern ehuru frost underkastad ansenligen utvidgas ävensom ängarna kunna förbättras så att boskapsaveln kunde ökas". Byn Dalfors utvecklades till fyra jordbruksfastigheter.

Nybygget Brännfors utsynades 1799 med 25 frihetsår, vilken tid förlängdes till 1834. Därtill ställdes krav på arbeten som skulle utföras: 1) En bagarstuga med ugn och svalle. 2) Ett hemlighus. 3) Ett redskapshus. 4) Ett vedhus. 5) Uppröjda 15 skrinmland äng i moren med 360 dagsverken och upptaga tvänne tunnland åker på ett mera frostfritt ställe "och sådant till äventyr för åboen att varda vid besittningen skild samt ålagd att till en efterträdare i penningar giva värdet av vad däruti finner eftersatt". Fem jordbruk upparbetades sedermera inom byns marker.

Nybygget Holmlund insynades 1846. Innan århundradets slut hade Holmlund förmerats till tre jordbruk, ett i Västra och två i Östra Holmlund.

Byarna vid Stöverån synes ha klarat nödåren i slutet av 1860-talet re-

lativt bra. Även om jakt- och fångstkulturen fortfarande levde kvar och naturhushållningen länge dominerade, började en viss penninghushållning göra sig gällande. Produkterna från skogen, främst gråverk, täljda bjälkar och sparrar, tjära, pottaska och salpeter, gav kontanter. Lasskörningen, då man från kusten med häst fraktade livsmedel och handelsvaror till inlandet och i bakskjuts tog tjära, skinn och lappmarksprodukter, var omfattande.

Vid sekelskiftet var byarna inne i en generationsväxling med nya fastighetsbildningar. Under de första decennierna kom 18 nya familjebildningar till stånd. På 30 år föddes ca 130 barn.

Av naturliga skäl var den odlade jorden från början av ringa omfattning. Huvuddelen av höfångsten var ängs- och myrslätter. Nyodlingen ökade dock stadigt och i takt därmed antalet kreatur. Första världskriget var på gång, efterfrågan på träkol och sågat virke skapade arbetstillfällen och priserna steg som aldrig förr. Hästen var betydelsefull för ekonomin, då körslor på förtjänst, vid sidan om gårdens behov, gav betydande inkomster. Därför höll sig regelmässigt varje bonde med ett flertal hästar. En bra arbetshäst kunde kosta 8 000-10 000 kronor. Efter första världskriget tog högkonjunkturen slut och priserna rasade. Men första steget i en tekni-

kalisering av jordbruket hade tagits – slåttermaskinen, gödselspridaren och radsåaren hade kommit. Även om hushållen fortfarande producerade de livsförnödenheter man behövde – snickrade, beredde lin och ull, vävde och sydde kläder – började en viss arbetsdifferentiering ske. De som skickligt övade sina anlag och färdigheter blev byasömmerskor, snickare och husbyggare, vilka utövade sitt hantverk vid sidan av jordbruket. Det fanns stenhuggare, smeder, hovslagare, slaktare, samskare, fällsömmare och skräddare.

Elektrisk ström kom 1919. Mejeriförening i grannbyn Svanström kom till 1922. I Brännfors byggdes skola 1923. Affär startades 1924. Nu inleddes det andra lyftet i teknisk och ekonomisk mening. Större industriprojekt i närområdet gav arbetstillfällen och marknader för jordbruksprodukter och trävaror. Bolidenmalmen upptäcktes 1925. I Krångfors byggdes kraftstation 1927-1928. År 1929 rullade första malmtåget genom byns skogar till Rönnskär. Finnfors kraftverk byggdes ut en andra gång. Denna ekonomiska revolution gav utkomst åt bygdens söner och döttrar, men likväl höll normen "bliv kvar vid jorden" ett säkert grepp om nybyggarnas efterföljare. Radion gjorde sitt intåg i början av 1930-talet. 1935 kom telefon och den första traktorn.

Även om krigsåren var ett av-

bräck i utvecklingen, innebar bl.a. drivmedelsransoneringen efterfrågan på gengasved och kol nya tjänstmöjligheter.

Efter kriget följde en ny uppgång med ny skördeteknik. Självavläggare och sedermera självbindare, bruket av konstgödsel, fröodling, ökade produktionen. Avkastningen mångfaldigades p.g.a. utfodring med ensilage och oljekraftfoder. En förbättrad kostam blev följden av kontrollförening, tjurförening och införande av seminavel. Skellefteå fick sitt föreningsslakteri och bönderna därmed kontroll över sista ledet i mjölk- och slaktproduktionen.

I framtidsoptimismen efter kriget följde ett intensivt nyodlingsarbete. Traktorn konkurrerade ut hästen. Att göra sig av med hästen var för många ett svårt känslomässigt steg. Med ingången av 1950-talet, efter 200 års odlarmöda, hade förutsättningar skapats för att i de fyra byarna hålla 150 kor fördelade på 19 besättningar.

Först 1955, trettio år efter den första stakningen, kom landsvägen. Dittills hade bygden varit s.k. väglöst land. Dvs. åt ena hållet sju km till allmän väg och åt andra hållet fem km. Nu kom bilen, pendling och valfrihet, utbildning och bruten isolering.

De ursprungliga nybyggarna hade utvecklats till en byaenhet med 200 ha odlad jord. Under den

starka struktuumvandlingen har 20 ha åter beskogsats, 30 ha överförs till energigrödor och på återstoden produceras främst spannmål, hö och bete samt potatis. F.n. består 17 jordbruksfastigheter varav åtta står öde, samt fem bebodda bostadsfastigheter och ett antal fritidshus. Ingen mjölkleverantör finns kvar.

Religiositeten och fromhetslivet präglade starkt byagemenskapen. Missionsföreningen, missionsarbetet, byabönerna och normbildningen på kristen grund var mycket central i denna bygd. Det var en i alla avseenden konservativ och isolerad miljö långt fram i tiden. Man fruktade Gud och ärade konungen. I god luthersk anda åt man sitt bröd i sitt

anletes svett och levde efter det bibliska mandatet "förök Eder och uppfyllen jorden". Ända in på 1950-talet saknades varje form av studietradition.

Byastudien förmedlar såväl grundläggande kunskap om arbetslivet och villkoren för jordbrukarnas befolkning som mera lättsamma kåserier från livet i helg och söcken. Boken är välskriven och illustrerad med teckningar och tidstypiska foton. Boken kan beställas direkt från byalagets ombud Gunnel Stenlund, och priset är 350 kronor.

Harry Forsell

Medarbetare i detta nummer

Carl-Henrik Berg, född 1960 i Sandviken. Forskningsbibliotekarie vid Skeriabiblioteket i Skellefteå 1994–99. Etnolog med specialinriktning mot norrlandsturismens historia och utveckling. Planerar för närvarande en fullständig utgåva av Pelle Molins samlade brev.

Daniel Brömster, född 1925 i Nordmaling, pensionerad överläkare, docent i kirurgi vid Karolinska institutet. Forskar bl.a. om norrländsk kulturhistoria och genealogi.

Harry Forsell, född 1928 i Holmfors, Skellefteå landsförsamling. Bor sedan 1965 i Umeå. Folkskollärare, rektor och skolchef, universitetslektor, docent i statsvetenskap, kommunal- och landstingspolitiker samt de sista 16 åren av yrkesverksamhet länsråd och ställföreträdande landshövding i Västerbotten.

Leif Grundberg, född 1964, har sina rötter i Grundsunda socken i norra Ångermanland men är numera bosatt i Örebro. Han är doktorand i arkeologi vid Umeå universitet och har tidigare flera gånger medverkat i Oknyttis spalter.

Peter Lindström, född 1970 och uppvuxen i Vännäs. Är sedan 1997 doktorand vid Institutionen för historiska studier i Umeå, där han arbetar med en avhandling om den svenska bondeklassens politiska kultur under tidigmodern tid, ca 1650–1800.

Innehåll

CARL-HENRIK BERG: Svenskhärjningar längs Vitahavskusten och på Kola 1589–1701	1
PETER LINDSTRÖM: Böndernas enhällighet – en historisk realitet?	17
LEIF GRUNDBERG: Gottfrid Holmlund och de vetenskapliga hembygdskurserna för folkskollärare i Härnösand	45
GOTTFR. HOLMLUND: Om folktro och folkmedicin	52
DANIEL BRÖMSTER: Aktuell sockenhistoria	81
RECENSION	93
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	97